

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

İBN HALDUN'DA DİN - İKTİSAT İLİŞKİSİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Mürsel ERDEM

RİZE 2011

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

İBN HALDUN'DA DİN - İKTİSAT İLİŞKİSİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Mürsel ERDEM

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ali AKDOĞAN

RİZE 2011

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

İBN HALDUN'DA DİN - İKTİSAT İLİŞKİSİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Mürsel ERDEM

Tez Danışmanı

Prof.Dr. Ali AKDOĞAN

Tez Savunma Tarihi

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmza

Başkan :

Üye :

Üye :

Enstitü Müdürü

..... / / 200..

Onay Tarihi

RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu tezi bilimsel metotlara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak hazırlayıp sunduğumu, tezde bana ait olmayan tüm bilgi, düşünce ve sonuçları belirttiğimi ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

..... / / 2011

Mürsel ERDEM

Önsöz

İktisadın ve iktisadi faaliyetlerin gün geçtikçe daha çok kişi tarafından inceleme konusu yapılması, aslında iktisadi faaliyetlerin toplum hayatı üzerindeki etkilerinin gün geçtikçe daha belirgin şekilde anlaşılmaya başlanması ve fark edilmesiyle ilişkilidir.

İçinde bulunduğumuz dönemde etkisini sürdüren iktisadi krizin nedenleri ve çözümünün nasıl olacağı üzerinde yapılan çalışmalar, konunun ne kadar karmaşık ve derin olduğunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Para kazanmak için her yol mubahtır, tabiri gereğince her türlü iktisadi faaliyetin etik olsun ya da olmasın kar elde etme amacı ile kullanılması; özel anlamda ortaya çıkan iktisadi krizin, genel anlamda ise çağdaş medeniyetlerde ortaya çıkan toplumsal yozlaşmanın asıl nedenlerindedir.

Son dönemlerde, toplumların yükselişi ve çöküşü hakkındaki düşüncelerini bundan 700 yıl önce ortaya koymuş olan ve çöküşe neden olan etkenlerin başında iktisadi hayatta gerçekleşen değişikliklerin geldiğini belirten İbn Haldun'un görüşlerinin değer kazanması tesadüfi değildir. İbn Haldun'un 1300'lü yıllarda ileri sürdüğü ama o dönemde anlaşılamayan görüşleri daha yeni anlaşılmaya ve takdir edilmeye başlanmıştır. Biz de elimizden geldiğince, ülkemizde de çok fazla çalışma konusu yapılmamış olan İbn Haldun'un iktisadi düşüncelerini ve bunların din ile olan etkileşimini açıklamaya çalıştık.

Çalışmamızın bu aşamaya gelinceye kadar her türlü yardımını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Ali AKDOĞAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine çalışmama katkıda bulunan değerli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Ali Rıza SAKLI ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet Süheyl ÜNAL'a çok teşekkür ederim. Çalışmamın araştırma safhasında kaynak sıkıntısı çektiğim bir anda büyük bir ilgi gösterip yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Nihat FALAY hocama da ayrıca teşekkür ederim. Son olarak babam Yusuf ve annem Naciye ERDEM ile biricik kız kardeşim Büşra ERDEM'e sonsuz teşekkürler ederim.

Mürsel ERDEM

2011

İçindekiler

Önsöz	I
İçindekiler	II
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

İBN HALDUN'UN HAYATI, ESERLERİ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

1.1. HAYATI	3
1.2. ESERLERİ	4
1.2.1. Mukaddime	4
1.2.2. Lübabü'l-Muhassal fi Usuli'd-Din	5
1.2.3. Şifau's-Sâil	5
1.2.4. Kitabü'l-İber	5
1.3. TEMEL GÖRÜŞLERİ	6
1.3.1. İbn Haldun'da Kanun Fikri	6
1.3.2. Umran	6
1.3.3. İnkişaf ve Tekâmül	9
1.3.4. İktisat	9
1.3.5. Din	12
1.3.6. Asabiyet	14
1.3.7. Tarih	18
1.3.8. Bedevilik - Hadarilik	20

II. BÖLÜM

KAVRAM OLARAK İKTİSAT VE DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİ

2.1. KAVRAM OLARAK İKTİSAT	23
2.2. İKTİSADIN TARİHİ GELİŞİMİ	24
2.2.1. İlk İktisadi Faaliyetler	24

2.2.2. İlkçağda Ekonomi	26
2.2.3. Ortaçağda Ekonomi	26
2.2.4. Merkantilizm.....	27
2.2.5. Sanayi Devrimi ve Sonrasındaki Ekonomi	29
2.2.5.1. Sanayi Devrimini Hazırlayan Şartlar	29
2.2.5.2. Sanayi Devrimi	30
2.2.5.3. Sanayi Devrimi Sonrası Gelişmeler	31
2.2.6. Bilgi Toplumu ve Ekonomisi.....	32
2.3. DİN - İKTİSAT İLİŞKİSİ.....	35
2.3.1. İlkçağ ve Ortaçağda Din - İktisat İlişkisi	36
2.3.1.1. Eski Yunan ve Roma Toplumu	36
2.3.1.2. İbraniler.....	37
2.3.1.3. Ortaçağ Avrupa'sı	38
2.3.1.4. Ortaçağ Arap ve İslam Âlemi	38
2.3.2. Merkantilizm ve Sonrasında Din - İktisat İlişkisi	40

III. BÖLÜM **İBN HALDUN' DA DİN - İKTİSAT ETKİLEŞİMİ**

3.1. GENEL BAKIŞ	44
3.2. UMRAN, İŞBÖLÜMÜ ve UZMANLAŞMA	49
3.2.1. İbn Haldun'da İşbölümü ve Toplumsallaşma	49
3.2.1.1. Bedevi Umranda İşbölümü ve Uzmanlaşma.....	52
3.2.1.2. Hadari Umranda İşbölümü ve Uzmanlaşma	53
3.2.1.3. Coğrafya, İklim ve Gıda Rejiminin İktisadi ve Dini Bağlamda İnsan Üzerindeki Etkileri.....	54
3.2.2. Toplumsallaşmanın Ürünü Olarak Ticaret ve İnsan Üzerindeki Etkileri.....	56
3.2.2.1. Günümüz Çağdaş İktisatçılarının Düşünceleri.....	56
3.2.2.2. İbn Haldun'un Ticarete Yaklaşımı.....	59
3.3. BEDEVİLİK ve HADARİLİK	61

3.3.1. Hilafet – Mülk İlişkisi.....	66
3.3.2. Asabiyet	67
3.4. ÇALIŞMA.....	69
3.4.1. Batı Toplumlarda Çalışmanın Önemi ve Din ile İlişkisi.....	70
3.4.2. İslam'ın Çalışmaya Verdiği Önem	70
3.4.3. İbn Haldun'da Çalışmanın Önemi ve Din İle İlişkisi.....	72
3.4.3.1. Üretimin Kaynağı Olarak Çalışma.....	72
3.4.3.2. Medeniyetin Gelişmesine Çalışmanın Etkisi	73
3.4.3.3. Çalışmanın Yabancılaşması	74
3.5. RIZIK ve KAZANÇ	76
3.5.1. Rızık ve Kazanç Yolları.....	79
3.5.1.1. Çiftçilik	79
3.5.1.2. Zanaat.....	80
3.5.1.3. Ticaret	81
3.5.2. Rızık ve Kazanç Yollarının Medeniyetle Birlikte Yükselişi ve Çöküşü.....	82
3.6. SERVET	84
3.6.1. Makam ve Mevki sahibi Olmak.....	85
3.6.2. Makam ve Mevki Sahiplerine Boyun Eğmek ve Yaltaklanmak	86
3.6.3. Toplum İçerisinde İtibar Sahibi Olmak.....	86
3.6.4. Dini Hizmetleri İfa Edenlerin Durumu	87
3.6.5. Diğer Servet Kazanma Yolları.....	88
3.6.6. Kişisel Servetin Kaynağına İlişkin Görüşlerin değerlendirilmesi.....	89
3.7. GELİR VE SERVET DAĞILIMI.....	91
3.7.1. Çağdaş Bakış Açısı	92
3.7.2. İslami Bakış Açısı	93
3.7.3. İbn Haldun'un Bakış Açısı.....	93
3.8. FİYATLAR.....	97

3.8.1. Arz ve Talebin Fonksiyonu olarak Fiyatlar	98
3.8.2. Şehirlerde Oluşan Fiyatlar	100
3.8.3. Spekülasyon	101
SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME.....	104
KAYNAKÇA.....	108
ÖZET	113
ABSTRACT.....	114
ÖZGEÇMİŞ	115

KISALTMALAR

ay.	Aynı yer
age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
C.	Cilt
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
Hz.	Hazreti
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli Sanayiye Geliştirme ve Destekleme Dairesi Başkanlığı
MÖ.	Milattan önce
MS.	Milattan sonra
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
sy.	Sayı
trc.	Tercüme
Üniv.	Üniversite
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğeri
ys.	Basım/Yayın yeri yok
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Bu çalışmada, ekonomik sistemler içerisinde gitgide daha çok kişinin incelemeye başladığı iktisat ile din arasındaki etkileşimi, İbn Haldun'un nasıl açıkladığı üzerinde durulmaktadır.

Büyük İslam düşünürlerinden İbn Haldun'un (1332-1406) ünlü eseri *Mukaddime*'de ortaya koyduğu fikirleri asırlarca anlaşılamamıştır. Ancak son dönemlerde modern toplumlarda İbn Haldun'a karşı gittikçe artan bir ilgi ve hayranlık başlamıştır. Şüphesiz bu ilginin altında, İbn Haldun'un dile getirdiği düşüncelerinin günümüzde de değerini ve önemini koruması yatmaktadır. Ülkemizde de bu ilgi ve alakanın gittikçe artması, İbn Haldun hakkında uluslararası sempozyumların yapılmaya başlanması ve iktisadi hayatla ilgili önemli fikirlerinin olması, çalışmamızda İbn Haldun'u seçmemizde birincil etki yapmıştır.

Ülkemizde yapılan akademik çalışmalarda her ne kadar İbn Haldun'un düşüncelerine yer veriliyor olsa da, İbn Haldun'un din ile iktisadın etkileşimi konusundaki görüşleri üzerine çok fazla çalışmanın olmaması, bu çalışmamızın konusunun oluşmasında etkili olmuştur.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Günümüzde, iktisadi sistemlerle ilgili yapılan tartışmaların yanında toplumsal yozlaşmanın nedenleri de açıklanmaya çalışılmaktadır. Batılı bilginlerin bu sorunların nedenini açıklayabilmek için yaptıkları çalışmalar, İbn Haldun'un farkına varmalarına ve düşüncelerinin ne denli yerinde tespitleri içerdiğini görmelerine neden olmuştur.

Gittikçe daha fazla araştırma konusu olan iktisat ve din etkileşimi ile bu etkileşimin toplumsal yapı üzerindeki rolü, bizim de günümüzün önemli sorunlarından olan iktisadi faaliyetlerin olumsuz sonuçları ile toplumsal yapıda baş gösteren yozlaşmayı açıklama ihtiyacı duymamıza neden olmuştur. İbn Haldun da toplumsal yaşamın vazgeçilmez unsuru olan iktisadi faaliyetlerin

toplum üzerindeki etkilerini anlatmış ve yerinde tespitlerde bulunmuştur. Bu nedenle, *Mukaddime*'de dağınık olarak yer alan iktisadi faaliyetlerle ilgili görüşlerini bir bütün olarak ele almak ve bu amaçla İbn Haldun'da Din - İktisat ilişkisini açıklamak bu çalışmanın amacı olmuştur.

Dünyada, son yıllarda etkisi sürmekte olan bir ekonomik kriz söz konusudur. Nasıl ki 1929'daki ekonomik kriz ile "Klasik İktisadi Yaklaşım" karşı ciddi eleştiriler yapılmaya başlanmışsa, günümüzde de mükemmel bir sistem olarak görülen "Kapitalist Sistem" eleştirilmeye başlanmıştır. Tüm dünyada uygulama alanı bulmuş olan bir ekonomik sistemin çok ciddi bir krizle yüz yüze gelmesi ve bu krizi atlatabilmesi için kesin bir reçetesinin bulunamaması, kapitalist sisteme olan güvenin daha da azalmasına neden olmuştur. Böyle bir ortamda, asırlar önce yaşamış, daha çok tarihçi ve sosyolog olarak tanınan bir İslam bilgini olan İbn Haldun'un iktisadi hayatla ilgili görüşlerinin günümüz gerçekliğiyle büyük uyum sağlaması İbn Haldun'un çalışmalarının öneminin gün geçtikçe artmasını sağlamıştır.

Çalışmanın yöntemi

İbn Haldun genel olarak tarihçi ve sosyolog olarak görülmüş, hakkında yapılan çalışmalar da genelde bu doğrultuda olmuştur. Bu çalışmada İbn Haldun'un iktisadi yönü üzerinde durulmuş ve Süleyman Uludağ tarafından tercümesi yapılan *Mukaddime* adlı eseri esas alınarak İbn Haldun'un iktisat ile din arasındaki etkileşim hakkındaki görüşleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda öncelikle İbn Haldun hakkında genel bir bilgi verildikten sonra tarih içerisinde iktisadın gelişim süreci anlatılmış ve tarihi süreç içerisinde din ile iktisadın etkileşimi açıklanmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili genel bilginin verilmesinden sonra son bölümde İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde yer verdiği iktisadi hayatı etkileyen unsurlar başlıklar halinde sıralanmış ve açıklanmıştır. Yapılan açıklamalarda öncelikle İbn Haldun'un düşüncesi açıklanmış, sonrasında da mümkün konu ile ilgili çağdaş düşünürlerin görüşlerine yer verilerek karşılaştırma yapma imkânı sağlanmaya çalışılmıştır.

I.BÖLÜM

İBN HALDUN'UN HAYATI, ESERLERİ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

1.1. HAYATI

İbn Haldun, İslam medeniyetinin duraklamaya, gerilemeye, zayıflamaya, buna karşılık Avrupa medeniyetlerinin canlanmaya ve kuvvetlenmeye başladığı VIII./XIV. asırlarda yaşamıştır. Yaşadığı dönemde Endülüs'ün büyük bölümü Hıristiyanların istilasına uğramıştı. Geriye kalan topraklardaki emirlikler de büyük karışıklıklar içindeydi. Muvahhitler devleti yıkılmış, Fas, Tunus ve Cezayir'de yeni hanedanlıklar kurulmuştu. Bilhassa Mısır'da halifeliğin devamı niteliğindeki Memlûklular, Anadolu'da Selçuklular ve Osmanlılar halef-selef olarak varlıklarını sürdürürken, Timur da bütün İslam dünyasına hâkim olma gayreti güdüyor ve bunun için mücadele ediyordu.¹

İşte böyle bir dönemde yaşayan İbn Haldun, 27 Mayıs 1332'de Tunus'ta doğmuştur. Tam adı "Abdulrahman Ebu Zeyd Veliyyüddin İbn Haldun Maliki, Hadrami"² dir. Aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olup Endülüs'ün fethi sırasında buraya gelip yerleşen, sonra da Kuzey Afrika'ya göç eden köklü ve tanınmış bir ailenin çocuğudur. Nesebi konusunda, "Hz. Peygamber'in Muaviye b. Ebi Süfyan'la birlikte Kuran'ı ve İslami öğretmek için Yemen'e gönderdiği³, yetmiş kadar hadis rivayet etmiş ve Hz. Peygamber'in hayır duasını almış olan meşhur sahabe Vail b. Hucr'a dayanır"⁴ şeklinde rivayetler vardır.

İbn Haldun, ilköğrenimini, çağının edip ve âlimlerinden sayılan babası Muhammed b. Haldun'dan almıştır. Daha sonra Kuran'ı ezberlemiş ve Kıraat-ı Seb'a (Kuran'ın yedi Arap lehçesine göre okunması) ilmini öğrenmiştir. Çeşitli hocalardan Arap dili ve edebiyatı dersleri almış, birçok şiir ezberlemiştir.⁵ Bu arada Fıkıh, Hadis, Tefsir ve Akaid gibi ilimleri de öğrenmeye başlamıştır.

¹ Süleyman Uludağ, "Giriş", İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah yayınları, İstanbul 2009, s. 16.

² Uludağ, agm., s. 16.

³ H. Tevfik Mücahit, *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, ys., İstanbul 1995.

⁴ Süleyman Uludağ, "İbn Haldun", *DİA*, XIX, 539.

⁵ Uludağ, "İbn Haldun", s. 539.

Özellikle Abdülmüheymen b. Muhammed el-Hadrami, Muhammed b. İbrahim el-Abilî ve Muhammed es-Satti gibi âlimler, İbn Haldun üzerinde çok etkili olmuşlardır. İbn Haldun, Abilî'den Kelam, Felsefe, Matematik ve Mantık gibi ilimleri öğrenmiştir. 1348'de hem Batı'yı hem de Doğu'yu etkileyen büyük veba salgınında babası ve annesini kaybetmiştir. 1350'de kâtip olarak devlet memuriyetine başlamış, 1353'te Tunus'ta zengin bir ailenin kızıyla evlenmiştir. Fakat hemen sonra Fas'a giderek eğitimini sürdürmüştür. Bu arada saray başkâtipliğine devam etmiştir. Fakat birtakım siyasi entrikalar nedeniyle hapse atılmıştır. İki yıl hapis yattıktan sonra yönetimin değişmesiyle serbest kalmıştır. 1363'de İspanya'ya Grenada (Gırnata) kentine gitmiştir. Bundan sonra hayatı uzun süre İspanya ve K.Afrika'daki Müslüman emirliklerde çalışmakla geçmiştir. 1374'te Cezayir yakınlarındaki Beni Seleme Kalesi'ne çekilmiş ve ünlü *Mukaddime*'sini ve *Berberiler Tarihi*'nin bir kısmını yazmıştır. Daha sonra tekrar Tunus'a dönerek *Berberiler Tarihi*'ne devam etmiş ve müderrisliğe başlamıştır. Bu arada şehrin camiinde vaaz vermiş ve Maliki kadılığı görevini sürdürmüştür. 1382 yılında buradan ayrılarak Kahire'ye gelmiştir. Burada tekrar kadılık görevine getirilmiştir. Aynı zamanda medreselerde ders vermeye de başlamıştır. Ailesi gemiyle Mısır'a gelirken Libya açıklarında çıkan fırtınada hayatlarını kaybetmiş, bu olaydan sonra 1387'de Mekke'ye gitmiştir. Hayatının bir döneminde (1400) Timur'un yanında bulunmuş ve bazı konularda ona bilgi vermiştir. Daha sonra Kahire'ye dönmüştür. Burada tekrar kadı olan, İbn Haldun 18 Mart 1406'da ölmüştür.⁶

1.2. ESERLERİ

1.2.1. Mukaddime

İbn Haldun'un en önemli eseri *Mukaddime*'dir. Bu eser *Kitabu'l-İber* isimli yedi ciltlik tarih kitabının giriş kısmıdır. *Mukaddime* ansiklopedik bir eser olduğundan çok çeşitli konulara değinmiştir.⁷ Eserde, tarih bilimi ve tarih yazıcılığı, toplumsal hayat, toplumların değişmesi, göçebelik ve yerleşik hayat, devlet, otorite ve hükümdarlık, medeniyet (umran), coğrafi şartlar ile sosyal hayat

⁶ Uludağ, "Giriş", ss. 16-54.

⁷ Uludağ, "Giriş", s. 55.

ilişkisi, iktisat ve bilimlerin tasnifi gibi konulara değinilmektedir. Eserin özellikle Aydınlanma sonrası Avrupa’ında yaptığı etkinin boyutları büyüktür. İngiliz tarihçi Arnold Toynbee (1889-1975) *Mukaddime* ve yazarını "Herhangi bir zamanda, herhangi bir ülkede, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük tarih felsefesinin sahibi"⁸ şeklinde nitelendirmiştir.

1.2.2. Lübabü'l-Muhassal fi Usulî'd-Din

İbn Haldun'un 752 (1351)'de tamamladığı eser, Fahreddin er-Razi'nin el-Muhassal'ının kısaltılmış şekli olup, 19 yaşındayken yazdığı ilk eseridir. İyi bir tarih kaynağıdır. Bedfihiyyat, ma'lumat, ilâhiyat ve sem'iyyat adlı dört bölüm ve bir sonuçtan oluşur. İbn Haldun bu çalışmasında Fahrettin Razi'nin kelimeler konusunda yazdığı *el-Muhassal* isimli eserini kısaltmış, ara sıra Nasiruddin Tusi'nin konuyla ilgili görüşlerini kısaca aktarmış, kendinden çok az şey katmıştır.⁹

1.2.3. Şifai's-Sâil

Tasavvufa dair bir eserdir. Bu eserle *Mukaddime*'deki tasavvuf anlayışı birçok bakımdan benzerlikler göstermektedir. Bu eserde geniş ölçüde Kuşeyri'yi, Gazali'yi ve Lisanuddin b. El-Hatib'i takip etmekle beraber tasavvuf tarihinin bir özetini vermekte ve bu hareketin İslam sistemindeki yerini büyük bir ustalıkla belirleme başarısını da göstermektedir.¹⁰

1.2.4. Kitabü'l-İber

İbn Haldun'un bu eseri, içinde *Mukaddime*'nin de olduğu 3 kitap, 7 ciltlik bir eserdir. İbn Haldun, girişte tarih ilminin önemine, tarih yazımında takip edilen usullerin araştırılmasında tarihçilerin düştükleri hatalara, sahip oldukları asılsız kanaatlere ve bunların sebeplerine temas etmiş tarih ilminin kapsamlı tarifini yaparak kendi tarih anlayışını ortaya koymuştur. El-İber'in ikinci kitabı,

⁸ Özcan Gökçebay, "Bir Müslüman Toplum Bilimci İbn Haldun", <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/DIYANET/avrupa/2004avrupa/kasim/kasim.htm> [05.02.2010].

⁹ Adem Gün, *İbn Haldun'un Mukaddime'deki Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2002, s. 12.

¹⁰ Süleyman Uludağ, *İbn Haldun (hayatı, eserleri, fikirleri)*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 1993, s. 19.

başlangıçtan İbn Haldun'un zamanına kadar kavimlerin, hanedanların ve çeşitli milletlerin tarihini kapsar. II-V. Ciltleri oluşturan bu kitapta İbn Haldun, Hz. Peygamber, Hulefa-yı Raşidîn, Emeviler, Abbasiler ve Doğu İslam dünyasındaki diğer Müslüman hanedanların tarihine de yer vermiştir. El-İber'in üçüncü kitabı bir Kuzey Afrika (Mağrib) tarihi olup, eserin VI. ve VII. ciltlerini oluşturur. Bu bölümde İbn Haldun, Doğulu İslam tarihçilerinin fazla bilgi sahibi olmadıkları için eserlerinde yeterince yer vermedikleri Mağrib tarihiyle ilgili bilgiler verir.¹¹

İbn Haldun'un bunlardan başka Bürde kasidesinin şerhi, Mantık risalesi, Matematiğe dair risale, Şiir ve kasidelere dair risale eserleri vardır.

1.3. TEMEL GÖRÜŞLERİ

1.3.1. İbn Haldun'da Kanun Fikri

İbn Haldun'a göre iki çeşit kanun vardır. Bunlardan biri maddi-fiziki tabiat ve buna hâkim olan tabii kanunlar, diğeri ise toplumsal tabiat ve bu tabiattaki nizamı izah eden toplumsal kanunlardır. Toplumsal hayata istikrar kazandıran ve toplumsal hadiseleri nizamlayan da bu kanunlardır. Tabiatta var olan kanunlar içtimai hayatta da mevcudiyetini devam ettirmektedir. Maddi âlemde ve canlılar âleminde mevcut olan illiyet, icabiyet ve muayyeniyet, varlığını toplumsal hayatın bütününde hissettirmektedir.¹²

1.3.2. Umran

İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde kendisine kadar hiç kimsenin üzerinde araştırma yapmadığı yeni bir alanı kendisine konu olarak almış, yeni bir bilim kurmak istediğini ve bunu da başardığını belirtmiştir. İbn Haldun bu yeni bilime ilm'ül-umran (umran ilmi) adını vermiştir.¹³

İbn Haldun, tarihi konularda doğru ve gerçek olan toplumsal hadiselerin; asılsız olan haber ve rivayetlerden kurtarılması, ayıklanması ve böylece tarihe hurafenin karışmasının önlenmesini sağlamak amacıyla umran ilmini kurmuştur.

¹¹ Uludağ, "Giriş", s. 55.

¹² Uludağ, agm., s. 85.

¹³ Gün, age., s. 16.

Umran; “mamurluk”, “mamur yer” ve “abad olmak” anlamına gelmektedir. Umranın zıddı harap, harabe”, viran, virane, ıssız ve kimsesiz yerdir.¹⁴

Umranın kelime anlamı açık olmakla birlikte, bu kavramla neyin anlatılmak istendiği konusunda ortak bir düşünce oluşmamıştır. Umranın ve umran ilminin manasının ne olduğuna yönelik çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. De Slane, Rosenthal ve Monteli *Mukaddime* çevirilerinde umranı “civilisation” (medeniyet) olarak belirtmişlerdir. Vafi, umran ilmine “ilm-i içtima” (sosyoloji), Taha Hüseyin “ilmu’s-sakafe (medeniyet ilmi) karşılığını kullanmıştır.¹⁵

İbn Haldun da değişik zamanlarda umranın tarifini yapmıştır. Bir yerde umranı; ihtiyaçların giderilmesi ve alışkanlık edilmesi maksadıyla şehirlere ve köylere inmek ve yerleşmek olarak tarif eder. Başka bir yerde insanların yaşadığı sosyal hayata umran demek ve burada toprağa yerleşmeyi şart koşturmakta, yerleşik umrana “Hadari Umran”, göçebe umrana da “Bedevi Umran” demektedir.¹⁶

Umranın tanımlanmasında ortak bir kanaat olmamakla birlikte belirli özelliklere sahip olması gerektiği konusunda araştırmacılar hemfikirdir. Mesela umranın ele alacağı konuların başında insanın toplumsal hayatı ve örgütlenmesi gelmektedir. Bu bilimin kendisine has sorunları da, insanın toplumsal hayatıyla, ilgilidir. İbn Haldun bu yeni alana ait konu ve sorunları daha da açtığı zaman bunların içinde; insanın, toplumsal evrimini, bu evrimde içinden geçtiği ve birbirinden belli karakteristiklerle ayrılan türlü toplumsal aşamalarını, bu aşamalarda bulunduğu farklı ve çeşitli aktiviteleri ve ortaya koyduğu kurumları saymaktadır. Böylece bu bilimin İbn Haldun’un ortaya koyduğu şekilde; bugünkü sosyolojinin veya daha genel olarak bütün sosyal bilimlerin ele almakta oldukları konuları ele alan bir bilim dalı olduğu anlaşılmaktadır.

Bu kadar geniş alanı kapsayan umran ilminin konularını başlıklar halinde sıralamak gerekirse, bunlar,

¹⁴ Uludağ, “Giriş”, s. 112.

¹⁵ Uludağ, agm., s. 113.

¹⁶ Ömer Özdiç, “İbn Haldun’a Göre Bedavet ve Hadaret’te Fert Toplum İlişkisi”, www.bisav.org.tr/userFiles/yayinlar/makaleler/İbn_Haldun_651631061.doc [10.02.2010].

- 1)- Tarih ve toplumun incelenmesi ve bunun yöntemi.
- 2)- Fiziki çevre, iklim-insan-toplum ilişkisi.
- 3)- Uygarlığın başlangıcı, ilkel ve uygar toplum tipleri, toplumların değişmesi ve gelişmesi.
- 4)- Nüfus meselesi ve nüfus yoğunluğu.
- 5)- Şehir ve şehircilik
- 6)- Sosyal kurumlar. (Din ve peygamberlik, din-siyaset, aile, ahlak, siyaset, ekonomi, devlet, el sanatları, iklim, güzel sanatlar ve eğitim-öğretim.)¹⁷

İbn Haldun'a göre umran ile ilgili gerçekleşen hadiseler rastgele gerçekleşmemektedir. Umranın vücuda gelmesi ve ilerlemesinin veya gerileme ve yok olmasının mutlaka bir takım sebepleri vardır. Umranın var olmasını icap ettiren sebep ve amiller mevcut olunca, umran da var olur, kendine has kanunlara göre kurulur ve işler.¹⁸

Genel olarak umran tabiri, canlıların ortaya çıkması ve hayatlarını sürdürebilmeleri için uygun iklim şartlarına, coğrafi özelliklere sahip olmayan çöl vb. yerlere karşıt olarak, bu şartlar ve özellikleri içinde barındıran yerleri, buralarda beliren çeşitli faaliyetleri ifade etmek için kullanılmaktadır.¹⁹

İbn Haldun için toplum canlı bir varlıktır ve doğal olarak sair canlıların gelişim sürecinde uydukları kanunlara kendisi de tâbi olmaktadır. İbn Haldun'un bu noktada, devlet, toplum ve medeniyetlerin insan organizması gibi doğma, büyüme, gerileme ve çöküş aşamalarından geçtiklerini savunan "Uzviyetçi yaklaşıma" ya da toplumların çöküş veya yükselişlerinin sürekli çevrimsel bir karakteri olduğu fikrini benimseyen "Çevrimsel (döngüsel) yaklaşıma" yakın durduğu söylenmektedir.²⁰ Bununla birlikte İbn Haldun'un fikirleri sadece bu iki yaklaşıma indirgenemez. *Mukaddime*'nin çeşitli yerlerinde de görüldüğü üzere, başka yaklaşımların da mevcut olduğunu göz ardı etmemek gerekir. İbn Haldun'un toplumsal gelişmeyle ilgili bu düşüncelerinin bir sonucu olarak, toplumun gelişmesinin iki türlü amile tâbi olarak gerçekleştiği anlaşılmaktadır:

¹⁷ Uludağ, "Giriş", s. 58.

¹⁸ Uludağ, agm., s. 113.

¹⁹ Ahmet Arslan, *İbn Haldun*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 91.

²⁰ Ejder Okumuş, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1 (1999), s. 184.

Dış amiller ve iç amiller. Dış amiller, iklim, çevre ve din olmak üzere üç çeşittir. İç amiller ise ikidir: Bedevilik ve hadarilik.²¹

İbn Haldun'daki umran anlayışı filozoflardaki medeniyet ve temeddüden (şehirli olmak ve şehirde yaşamak) farklı olduğu gibi, hadaret ve hadarilikten de farklıdır. Hadariliğe şehirde rastlanırken, umrana bedevilerde de rastlanır. Bedevi ve hadari olarak iki tür umran vardır. Bedevi umran, içinde devletin henüz ortaya çıkmadığı, ancak taslak biçiminde görüldüğü umrandır. Hadari umran ise devletle özdeşir.²² O, hadari umranın aslında bedevilikten geldiğini söylemektedir. Umran bedevilerden hadarilere geçmiştir. Böylece de İbn Haldun umranla mülkü, medeniyetle devleti birbirinden ayırmış, umranı nazari bir zemine yerleştirmiştir. Mülk ve devlet sadece hadarilikte mevcutken umran bedevilikte de hadarilikte de mevcuttur.²³

1.3.3. İnkişaf ve Tekâmül

İbn Haldun'un düşünce yapısında yer alan inkişaf (gelişme, tasavvur, development), tekâmül (olgunlaşma, evolution), istihale (başkalaşma, transformation), tebeddül (değişim, change) ve inkılâp son derece önemlidir. Ona göre, âlemdeki her şey sürekli bir değişme süreci, kesintisiz bir akış ve aralıksız bir başkalaşma hali içindedir.²⁴ İbn Haldun'daki tekâmül fikri son derece umumdur, cansız maddelerden ve unsurlardan başlar, insana kadar yükselir, değerler ve müesseseler olarak devam eder.

1.3.4. İktisat

İbn Haldun'un iktisatla ilgili görüşleri ayrıntılı olarak daha sonraki bölümlerde açıklanacaktır. Ancak, genel olarak düşüncelerini açıkladığımız bu kısımda İbn Haldun'un iktisadi görüşlerine kısaca değinmekte fayda görmekteyiz.

İbn Haldun'un genel düşüncesi içinde ekonomi ve ekonomik faktörler önemli bir yer tutmaktadır. Cemiyetler ve kavimler arasında görülen farklılıkların, onların içinde buldukları iktisadi şartlardan ve geçimlerini temin ettikleri

²¹ Gün, *age.*, s. 21.

²² Arslan, *İbn Haldun*, s. 113.

²³ Uludağ, "Giriş", s. 114.

²⁴ Uludağ, *agm.*, s. 88.

yolların değişik oluşundan kaynaklandığını ifade etmiştir. İbn Haldun, çalışmanın önemini ve değerini vurgulayarak, bunu bütün kar, gelir, kazanç, mal ve servetin kaynağı olarak görmesi son derece önemlidir.²⁵ Ona göre, ekonomik faaliyetlerle bedevilik-hadarilik, asabiyet-mülk, din-ahlâk gibi temel değerler yakından ilgilidir. Maddi ihtiyaçlar dikkate alınmadan ne toplum, ne de sosyal değerler açıklanabilir.

“Toplumsal hayat insanlar için bir zarurettir” diyen İbn Haldun, bunun nedenini de insanların maddi ihtiyaçlarını tek başlarına karşılayamaması olarak açıklar.²⁶ Çeşitli kavimlerde, milletlerde, kabilelerde, nesillerde ve cemiyetlerde görülen farklılığın kaynağı olarak ekonomiyi gösterir. Toplumların bedevilik (göçebelik) ve hadarilik (yerleşik) hayatı yaşamalarını ve bedevilikten hadariliğe geçişe neden olan unsurların ekonomik faaliyetlerle ilgili olduğunu düşünmektedir. Ona göre bir toplum zaruri ihtiyaç malzemeleriyle yetinmek zorundaysa bedevi, lüks tüketime geçmişse hadaridir.

İbn Haldun’a göre insanın ilk yaşam şekli bedeviliktir. Burada bedevi kavramını sadece çölde göçebe olarak yaşayan Araplar bağlamında değil, iptidai hayat yaşayan küçük yerleşim birimlerini de içerisine alan bir kavram olarak düşünmek gerekmektedir. Ona göre, göçebelik ilk üretim tarzıdır ve zorunlu olan bir aşamadır. Her toplumun bir göçebelik devresi vardır. Göçebe toplumların iktisadi olarak ortaya koyduğu bir faaliyetten söz edilemez. Çünkü o tabiatın sunduğu ile yetinerek sadece hazır nimetleri tüketmekle yetinir. İçerisinde bulunduğu şartlar gereği üretici değil hazırcıdır. İbn Haldun burada insanın ihtiyaçlarını “zaruri”, “hâcî” ve “kemâlî” olmak üzere üç kısma ayırır. Bedevi sadece zaruri olan ihtiyaçların teminine çalışır.²⁷

Bunlardan “zaruri” olan insanın hayatta kalabilmesi için gerekli olan “yiyecek”, “içecek” ve “barınak” gibi asgari ihtiyaçlarını ifade eder. “Hâcî”, zaruri olmayan ancak insanın rahatına katkıda bulunan, o an olmasa bile gelecekte ihtiyaç duyulabilecek şeylerdir. Hâlihazırdaki yaşamlarında yeme içme ve

²⁵ Uludağ, agm., s. 116.

²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah yayınları, İstanbul 2009, s. 323.

²⁷ İbrahim Özkılıç, “İbn Haldun’da İktisadî Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, sy.10, Kırgızistan 2006, s. 3., www.akademikbakis.org/pdfs/10/ibnihaldun.pdf [20.02.2010].

barınma gibi temel konulardaki rahatlığı artırıcı unsurları bu kısma dâhil edebiliriz. “Kemâlî” ihtiyaçlar estetik ile ilgili olup daha çok geleceğe yönelik ve gelecekle ilgili kaygılar sebebiyle zuhur eden ihtiyaçlardır. Bedevîler bunlardan “zarurî” olan ile yetinmeyi yeğlerken, “hâcî” ve “kemâlî” ihtiyaçlar ile sadece hadari olanlar ilgilenebilir.²⁸

İbn Haldun, iktisadi faaliyetlere böyle temel bir önem vermesinin yanında bu faaliyetlerin Allah'ın emri olduğuna işaret etmekte ve bu görüşünü “Rızkınızı arayınız”²⁹ mealindeki ayetle desteklemektedir. Ayrıca Allah, çiftçilik ve diğer temel zanaatlarla ilgili hüner ve sanatı peygamberler vasıtasıyla öğretildiğini kaydetmekle iktisadî faaliyetleri bir bakıma mukaddes ve mübarek olarak nitelendirmektedir.³⁰

İbn Haldun, "Çalışma" kavramı üzerinde de önemle durmaktadır. Ona göre, kazanç ve mal, kuvvet ve çalışarak elde edilir. Çalışılmadan hiçbir şey elde edilemez ve faydalanmak imkânı hâsıl olmaz. Bu söylemiyle, İbn Haldun çalışmayı medeniyetin, insanın ve tarihin temeline yerleştirmiş bulunmaktadır. İbn Haldun, çalışarak elde edilen gelirin insanın zarurî ihtiyaçlarını karşılayan kısmına “Rızık”, bunun haricinde kalan, artan ve sermaye birikimi oluşturan kısmına da “Kazanç” adını verir. “Kazancın aslı ameldir.”³¹ Rızık aşamasından kazanç aşamasına geçiş, ilerleme ve de medeniyetin başlangıç noktasını teşkil eder.³²

İbn Haldun, bütün mal, sermaye ve servetin esası olarak iş ve çalışmayı görmektedir. Çalışma sonucu ortaya çıkan bir malın bir kıymeti mevcuttur ve bu değer o malı meydana getirmek için harcanan işin ve çalışmanın değerine eşittir demektedir.³³ Bu değeri de yukarıda bahsettiğimiz üzere rızık ya da kazanç olarak tanımlamaktadır.

İbn Haldun'a göre bir kimsenin yaptığı iş veya çalışmanın değeri farklı farklıdır. İnsanların amellerinin değerini, amelinin miktarı ve bu amelin diğer insanların amelleri arasındaki şerefi ve insanların ona duydukları ihtiyaç belirler.

²⁸ Tahsin Görgün, “İbn Haldun”, *DİA*, XIX, 547.

²⁹ Ankebut 29/17.

³⁰ Görgün, agm., 548.

³¹ İbn Haldun, *age.*, s. 365.

³² İbrahim Erol Kozak, “İbn Haldun”, *DİA*, XX, 6.

³³ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 696.

İnsanlar menfaatleri doğrultusunda, makam sahiplerine ulaşabilmek için mal ve emeklerini harcarlar. Bu nedenle de makam sahipleri kısa sürede zenginleşirler. İbn Haldun bu konuda “mal ile makam kazanılmaz ama makam ile mal kazanılabilir”³⁴ der.

İbn Haldun geçim yollarının neler olduğunu ve kimlerin hangi işleri yapabileceğini de incelemiştir. O çiftçiliği zayıfların ve rızık temin etmek için uğraşan bedevilerin geçim yolu olarak görmüştür. Bunun nedeni olarak da çiftçiliğin kökünün tabiat olmasını ve basit olmasını ileri sürmüştür. Ticareti de, mal ve eşyayı ucuz alıp yüksek fiyatla satarak kazanç temin etmek olarak tarif eden İbn Haldun³⁵, bolluk ve fiyat ucuzluğunun ifrat derecesinin üretici ve tacirler için zararlı ve bunun sonucunun yoksulluk olduğunu belirtir. Çeşitli meslek sahiplerinin bu durumdan etkilenmeleriyle birlikte, vergi gelirlerinin azalacağını, asker ve memurların da ekonomik durumlarının bozulacağını ifade eder.

1.3.5. Din

İbn Haldun, devrinde revaçta olan İslami ilimlerin hepsini incelemiştir. Bunlar hakkında *Mukaddime*'sinde de kısa bilgiler vermiştir. “Ulum-i İslamiye”, “Ulum-i Nakliye ve Diniye” gibi isimler alan bu ilimlerin gelişim süreçlerini sosyolojik bir gözle incelemiştir. Taklitçilikten kaçınmıştır. Bu ilimlerden söz ederken tenkitçi bir yaklaşım sergilemiş, İslami ilimlerin tarihi vetire içindeki seyrini göstermiş, yeni ve faydalı tespitler yapmıştır.³⁶

Bununla birlikte İbn Haldun'un esas inceleme ve araştırma konusu din değil, umrandır. O, dini bir umran olayı, sosyal bir kurum, insana özgü bir değer olarak görmekte, bu anlayışla incelemektedir. Ona göre bütün insanî değerleri ve sosyal kurumları kapsayan din değil, umrandır. Din, umrandaki çeşitli kurum ve değerlerden birisidir. Bu yaklaşımıyla din olayını toplumsal bir olay olarak ele alıp onun ekonomik, coğrafi, iklimsel, psikolojik ve tarihî şartlarını vermeye çalışmaktadır.³⁷

İbn Haldun'un en önemli özelliklerinden biri, ideal olanı değil reel olanı incelemesidir. Bu açıdan idealist değil realisttir, denilebilir. Yani, olması gerekeni

³⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 707.

³⁵ Kozak, *agm.*, 4.

³⁶ Uludağ, “Giriş”, s. 55.

³⁷ Uludağ, *İbn Haldun*, s. 113.

değil olanı incelemiştir. Oysa din ve ahlak, olan üzerinde değil, olması gereken üzerinde durur. Bu yüzden de din, İbn Haldun'un incelemeleri dışında kalmıştır. İncelemelerini inşai ve haberi olarak ikiye ayırmış ve daha çok haberler üzerinde durmuştur. Bu bakış açısı nedeniyle İbn Haldun din konusuna fazla değinmemiştir. Bahsettiğimiz üzere, İbn Haldun'un dini geri planda tutmasının tek nedeni olaylara yaklaşım şeklidir.³⁸

İbn Haldun'un olayları oldukları gibi aktarması, bizi dini açıdan zayıf olduğu düşüncesine itmemelidir. O inançları güçlü bir Müslüman'dır. Her ne kadar olayları tarafsız bir şekilde aktarıyor olsa da, İslâm'a uymayan yorumlardan kaçınmıştır. Yeri gelince İslâm'a aykırı olduğuna inandığı inanç ve davranışları eleştirmekten geri durmamıştır. Bazen bir ilahiyatçı, bir kalamcı, bir selef âlimi gibi dinî konuları yorumlamıştır. Ancak araştırma konusu olarak *Mukaddime*'de dinî konulara ayrı bölümler ayırmamıştır. Meselâ, ilahiyat, peygamberlik, iman, ahiret vb. gibi konuları müstakil bölümler altında incelememiştir.

İbn Haldun, Kelam ilmi meselelerinin kaynağının şeriat olduğunu, nakledildiği gibi iman edilmesi gerektiğini, bunların ispatı için akla başvurulamayacağını belirtmektedir. Ona göre bunları akılla kanıtlamaya çalışmak, dinî akideleri kuvvetlendirmek, bid'at ehlinin aklî delillere dayanan fikir ve şüphelerini çürütmek için yapılacaktır.³⁹

Peygamberlik kurumunu salt nakille kabullenen ancak toplumsal hayat açısından zorunlu olmadığını savunan İbn Haldun, peygamberlik kurumuna da umran açısından yaklaşmakta ve asabiyetle ilişkilendirmeyi de ihmal etmemektedir. Bu düşüncesini, "Tanrı, kavimleri doğru yola çağırarak üzere gönderdiği her peygamberi ancak kendisini koruyacak ve davetini yayacak olan kudretli kavmi bulunanlar arasından seçerek göndermiştir" sözleriyle ifade etmektedir.⁴⁰

İbn Haldun, ahlâk ve dindarlık olaylarını da umranla irtibatlandırmaktadır. Ona göre iklimi ılıman olan bölgelerde yaşayan insanlar beden yönünden en düzgün olanlar olduğu gibi, din ve ahlâk yönünden de en düzgün olanlar bu bölgelerde yaşayanlardır. Aşırı sıcak ve soğuk iklimlerdeki insanlar, hayvanlara yakın hayat yaşarlar. Onların

³⁸ Uludağ, "Giriş", s. 114.

³⁹ Uludağ, agm., s. 61.

⁴⁰ Uludağ, "Giriş", s. 119.

dindarlıktaki halleri de böyledir. Gıda ile dindarlık arasındaki ilişkiyi de aynı şekilde açıklayan İbn Haldun, verimli bölgelerde yaşayanların rahatlığa dalmalarından dolayı diğer bölgelerde zar zor geçinen halktan daha az dindar ve ibadetlere daha az düşkün olacaklarını söylemektedir. Ahlâk konusuna da geniş yer ayıran İbn Haldun, bedevilerin hayra, fazilete ve iyiliğe hadarilerden daha yakın olduğunu ifade eder.

1.3.6. Asabiyet

Asabiyet “Aseb” kökünden türetilmiştir. Aseb; vücuttaki sinirlere ve bir kavmin hayırlı kişilerine denir. Asabe ise insan olsun hayvan olsun on ile kırk kişi arasındaki topluluğa denir. Asabe, bir kimsenin babası tarafından olan akrabalarıdır. İbn Haldun’a göre, “Umran ağacının kökü badiye ise gövdesi mülk ve hadara, özsuğu “Asabiye”dir.”⁴¹

İbn Haldun, asabiyeti kesin bir şekilde tanımlamamasına rağmen asabiyet kavramının bedavet, hadaret, mülk üzerinde baskın bir rol oynaması, bu konuyla ilgilenenleri bir tanım yapmaya zorlamıştır. Nitekim *Mukaddime* araştırmacılarının İbn Haldun’un zihin dünyasında bu kavramın izini sürmeleri sonucu; “dayanışma ruhu”, “cemaat ruhu”, “grup duygusu”, “kabilecilik”, “kan bağı”, “sosyal dayanışma” gibi kavramlar Türkçede ve Batı dillerinde asabiyetin karşılığı olarak teklif edilmiştir.⁴² Orhan Türkdoğan, Milli Kültür Modernleşme ve İslam adlı eserinde, İbn Haldun’un *Mukaddime*’de anlattığı asabiyetin biri dar diğeri ise geniş anlamda ikili bir anlama sahip olduğunu söylemektedir. Türkdoğan’a göre; İbn Haldun’un dar anlamdaki asabiyeti, “karizma”, “kut” veya “mana” gibi bir kavram olarak metinlerinde kullanmaktadır. Onun geniş anlamda asabiyetinin anlamını, Rosenthal “group feeling” (hizip hissi), De Slane “esprit de corps” (zümre ruhu), Vincent Monteli “esprit de clan” (kabile ruhu), Von Kremer “gemeinsim” (cemaat hissi), Ziya Gökalp’in ifadesiyle “umumculuk Ruhı” şeklinde ifade etmişlerdir. Asabiyet için söylenen bu ifadelerin hepsi de doğru ya da doğruya yakındır. Bu ifadeler asabiyetin ortaya çıkardığı tesir, icra

⁴¹ Uludağ, agm., s. 94.

⁴² Mustafa Çağrııcı, “Asabiyet”, *DİA*, III, 454.

ettiği vazife, ortaya çıkışı ve ulaştığı hedef göz önünde bulundurularak ileri sürülmüştür.⁴³

İslâm öncesi Arap toplumunda bir kimse kabilecilik his ve gayretiyle baba tarafından olan akrabasını yahut da umumiyetle kendi kabilesinden olan birini, haklı haksız her konuda başkalarına karşı korur, ona destek olurdu. Bu anlayışa göre, korumada önemli olan, kişilerin zalim veya mazlum olmaları değil, himaye edenlerin kabilesine mensup olup olmamalarıdır. İşte bu kabilecilik hissi ve gayreti asabiyeti meydana getirmekteydi. Bu durum, bir cahiliye devri şiirinde şu şekilde ifade edilmiştir: "İster zalim olsun ister mazlum, kandaşın olan kişinin yardımına koş."⁴⁴

Kur'an-ı Kerim'de asabiyet kelimesine rastlanmaz. Bununla birlikte akraba olsun ya da olmasın bir cemaat anlamı ifade eden "usbe" tabiri geçer. Ancak hadislerde az da olsa asabiyet kelimesine rastlanmaktadır. Asabiyet hadislerde, kişinin zulümde de yakınlarına yardım etmesi anlamında tanımlanmıştır. Bu anlamda tanımlanan asabiyet hadislerde şiddetle men edilerek, "İnsanları bir asabiyet için toplanmağa çağırın, bir asabiyet için savaşın ve asabiyet uğrunda ölen bizden değildir"⁴⁵ şeklinde ifadelerle yer verilmiştir.

İbn Haldun'a göre iki türlü asabiyet vardır, Birincisi "Nesep Asabiyeti", ikincisi ise "Sebep Asabiyeti"dir. Nesep asabiyeti, akrabalık ilişkilerinden, kan bağından hâsil olan dayanışma duygusu ve aidiyet hissidir. Sebep asabiyeti ise bir akrabalık bağı gerektirmeyen, aynı toprağı, aynı ideali, aynı tarihi paylaşmak gibi sebeplere binaen oluşmuş asabiyet duygusudur. İlk cemiyetlerde ve bedevilerde yaygın, hâkim olan nesep asabiyeti iken, son asırlardaki toplumsal gelişmeler hadari cemiyetlerde bu durumu değiştirmiş, sebep asabiyetini yaygın ve etkin hale getirmiştir.⁴⁶

Akrabalığa, kan bağına dayalı asabiyetin bedevilerde daha çok görülmesi, aslında bunun bir zorunluluk olmasından ileri gelmektedir. Çünkü hadari toplumlarda insanlar, kendilerine karşı bir saldırıda bulunulduğunda; kanunlarla,

⁴³ Orhan Türkdöğün, *Milli Kültür Modernleşme ve İslam*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 78.

⁴⁴ Uludağ, *İbn Haldun*, s. 71.

⁴⁵ *Ebu Dâvûd*, Edeb 112.

⁴⁶ Uludağ, "Giriş", s. 99.

polis teşkilatıyla, şehir duvarlarıyla ve profesyonel askerlerle koruma altına alınabilmektedirler. Oysa bedevi yaşamda insanlara koruma sağlayacak bu tür yapılar yoktur. Bedevilikte, insanları diğer insanlardan gelecek tehlikelere karşı koruyabilecek, cesaret ve kuvvetlerinden başka yegane unsur aynı kaderi paylaştığı insanların yardımı ve desteğidir. Bu nedenle de bedevi toplumlarda nesep asabiyeti önemli bir konumda bulunmaktadır. Aksi takdirde badiyede hayatta kalmak imkânsız olacaktır⁴⁷

Asabiyetin temel unsuru sanılanın aksine kan bağı değil, kaynaşmadır. Hadari toplumlarda asabiyetin zayıflamasının nedeni de kaynaşmada görülen azalmadır. Hadarete ortaya çıkan lüks ve konfor kaynaşmayı etkilemektedir. Bedevilikte zor hayat şartları nedeniyle birbirleriyle bütünleşen insanların, ihtiyaçları giderildiği oranda başkalarına olan bağlılıkları azalır. Artık zevkleri ve tercihleri itibariyle kendileriyle benzeşen insanlarla kaynaşma yoluna giderler.⁴⁸

İlk önce soydaşlığa ve kandaşlığa dayanan asabiyeti,bahsettiğimiz anlamda, medeniyet geliştikçe ve bedevilikten hadariliğe doğru yol aldıkça, gerçek hayatta görülen her türlü dini, siyasi, gayri siyasi hareketlere, hiziplere, gruplara, milletler arası ittifaklara uyarlamak mümkündür. Mesela belli dinlere, mezheplere, ideolojilere bağlı fertler asabiyet bağı ile birbirlerine bağlanarak, kendilerinden olmayan din, mezhep ve ideolojidekilere karşı bir grup olarak ortaya çıkmış asabiyet hissi inancı ile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Buna “Dini Asabiyet” denilmektedir. Örnek olarak ise Mevlevilik, Alevilik, Ahilik gibi mezheplerde görülen birlik verilebilmektedir.⁴⁹

İbn Haldun'a göre, tebliğ ve irşad faaliyetleri asabiyete dayanmadan tamamlanamaz. Bu nedenle, peygamberlerin düşüncelerini insanlara anlatma ve onlara kabul ettirebilme başarısında da asabiyetin büyük rolü vardır. Zira toplumlarda ortaya çıkan sosyal değişmelere karşı tabii bir mukavemet ve muhalefet mevcut olduğundan, peygamber bunu kıracak kadar asabiyet sahibi güçlü bir kabileden değilse, şüphesiz zor durumlarda kalacaktır. Nitekim Hz. Peygamber "Allah, bir peygamberi, sadece kavminin metin ve bahadır (şerefli ve

⁴⁷ Akif Kayapınar, “İbn Haldun’un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım” *İbn Haldun Güncel Okumalar*, ed. Recep Şentürk, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, ss. 127-128.

⁴⁸ Kayapınar, agm., s. 131.

⁴⁹ Uludağ, *İbn Haldun*, s. 74.

güçlü) taifesinden gönderir" buyurmuştur. Bundan dolayıdır ki, peygamberler en şerefli kabilelerden gelmişlerdir.⁵⁰

İbn Haldun'a göre asabiyetin gayesi; mülktür, iktidar olmaktır, bir grubun diğer bir grup üzerinde egemenlik kurması, devletin kurulması ve yaşatılmasıdır. Ona göre yeryüzünde yaşayan değişik kabileler, değişik faktörlerin etkisiyle diğer kabilelere üstünlük sağlarlar. Üstünlük sağlayan kabile giderek hâkimiyeti ve iktidarı ele geçirir. Bu kabile içerisindeki ailelerden biri diğerlerine üstünlük sağlar ve böylece iktidarı ele geçirir. İktidar kabileden boya, boydan aileye ve aileden ferde doğru seyreder. Yaygın iktidar ve hâkimiyet, gittikçe daralarak bir fertte toplanır. Bütün yetkiler bu kişide toplanmıştır. Bu hadiseye infirad ve istibdat (monarşi, hükümdarlık) denir.⁵¹

İbn Haldun'un asabiyete yaklaşımı İslam'ın yaklaşımından farklıdır. Asabiyetin tanımını yaparken de bu hususa kısaca değinmiştik. İslam'ın asabiyete bakışını biraz daha açarsak, Hz. Peygamber'in birlik olmak, diğer kabilelere hâkimiyet kurmak, iktidar, devlet olmak amacıyla olan asabiyeti eleştirdiğini görmekteyiz. "Akrabalarınızın ve evlâtlarınızın size bir faydası olmaz"⁵² ayetinden maksat cahiliye döneminde olduğu gibi asabiyetin, batıl ve batılla ilgili haller üzerine olması; bir kimsenin diğerine karşı gururlanması ve asılsız yere hak iddia etmesidir. Bunlar da akıllı kimselerin özellikleri olmayıp faydasız şeylerdir. Ancak asabiyet, bir iyiliğe binaen ve Allah'ın emrini yerine getirmede olursa arzu edilen bir şey olur.⁵³

Zira Ebu Hureyre (r.a.)'den rivayet edilen bir hadiste de asabiyet duygusuna kapılanların İslâm ve Allah nazarındaki durumları en güzel bir şekilde dile getirilmiştir. Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır,

"Allah cahiliyetten kalma bir duygu olan babalar ve atalarla övünmeyi yasaklamıştır. Bu atalar ister mümin ve muttaki, ister fâcir ve günahkâr olsun fark etmez. Siz Âdem'in neslindensiniz ve Âdem de topraktan yaratılmıştır. Sizden kavimlerle övünen bir kimse olmasın (kavimlerinize övünmeyiniz). Atalarla övünenler cehennem

⁵⁰ Uludağ, *age.*, s. 73.

⁵¹ Uludağ, "Giriş", s. 101.

⁵² Mümtetine 60/3.

⁵³ Uludağ, "Giriş", s. 95.

kömürlerinden bir kömürdürler. Onların bu hali Allah nazarında burnuyla pislik yuvarlayan pislik böceğinden daha kötüdür.”⁵⁴

Peygamber Efendimiz'in koyduğu bu ölçü ve prensipler İslâm'ın asabiyete ve ırkçılığa bakış açısını en güzel bir şekilde değerlendirmektedir.

Asabiyet amacını gerçekleştirip hükümdar oldu mu duraklamaya, gerilemeye, daha sonra da çökmeye başlar. İbn Haldun'a göre çöküş kaçınılmazdır. Asabiyet doğar, gelişir, olgunlaşır, sararır ve çürür. Birçok asabiyet doğarken birçoğu ölür. Böylece asabiyet tarihin oluşmasını sağlar. Tarihin oluşmasını bu şekilde ifade eden İbn Haldun tarih konusunda da önemli çalışmalar yapmıştır. Bu nedenle şimdiki kısımda İbn Haldun'un tarih ile ilgili görüşlerine yer vereceğiz.

1.3.7. Tarih

İbn Haldun'dan önceki tarihçilik, olayları tespit etmekten veya abartma dolu bir destanname meydana getirmekten ibaretti. İbn Haldun bu anlayışı yıkmış, tarih araştırmaları için yeni bir çığır açmıştır. Tarihi, sadece olanı anlatma ve haberleri aktarma sanatı olarak görmemiştir. Ona göre esas tarih, bir çeşit pozitif bilim, kanunları olan bir araştırma alanı ve gerçek anlamda bir hikmettir. Bu nedenle tarih, akli ve felsefidir. Bu anlamdaki tarih umranla benzerlikler göstermektedir.⁵⁵

İbn Haldun'a göre tarihin iki yüzü vardır. Bunlardan biri dış yüzü (zahir) ve diğeri iç yüzü (batın) dır. Ona göre asıl önemli olan iç yüzüdür. Dış yüzü itibariyle tarih, hadiselerin birbirleriyle bağlantılarını göstermez. Sadece nakil ve hikâye edilir, kıssalara dönüştürülür. İbn Haldun hakiki tarihin ne olduğunu “Tarih bir nazar ve tahkiktir, var olan şeyleri ta’lil etmektir, bunun prensipleri dakiktir, vekayiin keyfiyetini bilmektir, bunun sebepleri derindir. Esas ve asıl hikmet işte budur. Bu felsefi ilimlerden sayılmaya layık ve münasiptir” şeklinde açıklamaktadır.⁵⁶

İbn Haldun'a göre tarihi ve toplumsal hadiselerin dış yüzü, bize münferit vakalar halinde görünmektedir. Bu hadiselerin iç yüzüne bakıldığında bunların

⁵⁴ *Ebu Dâvud*, Edeb 112.

⁵⁵ Uludağ, “Giriş”, s. 77.

⁵⁶ Uludağ, agm., s. 78.

diğer hadiselerle münasebetlerinin olduğu görüleceğini ifade eder. “Tarihi ve toplumsal hadiseler işte bu derinliklerde yatan gayet ince bir takım kanun ve kaidelerin tezahüründen başka bir şey değildir”⁵⁷ demektedir.

İbn Haldun, tarihi olayların birbirine bağılı olduğunu, aralarında illiyet bağının bulunduğunu söylemektedir. Ona göre hiçbir tarihi olayda tesadüflük, rastgelelik yoktur. Her şey belli bir düzen içerisinde cereyan etmektedir. Bu noktada da İbn Haldun’un icabılığı ve kaderciliğı ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeniyse tarih ve cemiyetin kendinden üstün bir düzen ve ahenge tabi olmasıdır. Fert bu düzene karşı koyamaz. İşte bu noktada da İbn Haldun’un karamsarlığı ve kötümserliği ortaya çıkmıştır.⁵⁸

Tarih bilimi İbn Haldun’a göre daima saygın bir disiplin olagelmıştır. Nitekim sokaktaki insandan hükümdara ve yöneticilere kadar herkes ona sahip olmak için birbirleriyle yarışıp durmuşlardır. Bunun sonucunda aydınlar arasında tarihe büyük bir ilgi doğmuş ve birçok Müslüman tarihçi ortaya çıkmıştır. Bunlar gerek içinde yaşadıkları devir ve toplumlar, gerek kendileriyle çağdaş diğer toplumlar ve nihayet yaradılıştan kendi dönemlerine kadar yaşamış olan milletler üzerinde sistemli eserler kaleme almışlardır. Ancak bütün bu tarihçiler arasında gerçek anlamda büyük tarihçi olarak zikredilmeye değer az kişi yetişmiştir. İbn Haldun’a göre büyük tarihçiler kuşağı göçüp gidince arkalarından, kendilerine tarihçi denilemeyecek bir taklitçiler sürüsü hatta İbn Haldun’un söylediğine göre “belid çömezler” yetişmiştir.⁵⁹

İbn Haldun’a göre bu tarihçilerin en bariz hataları kendilerinden öncekilerin yazdıklarını körü körüne tekrar ve taklittir. Yine bu tip tarihçilerin düştükleri en önemli hata, hem eskilerin kitaplarında bulunan malzemeyi doğru ya da yanlış olduğuna bakmaksızın, üzerinde en ufak bir kritik yapmadan olduğu gibi aktarmaları hem de bu malzemeleri sunuş ve sınıflandırmada tutmuş oldukları yolları olduğu gibi taklit etmeleridir. İbn Haldun’a göre bu yaklaşımın sakıncası, bilgileri değerlendirmede yapılan yanlışlarla kendini göstermektedir. Şöyle ki onlar, zamanın değişmesiyle birlikte şartların, durumların ve olguların da

⁵⁷ Uludağ, agm., s. 78.

⁵⁸ Uludağ, agm., s. 79.

⁵⁹ Yavuz Yıldırım, “İbn Haldun ve Tarih Metodolojisi”, Geçmişten Geleceğe İbn Haldun Sempozyumu (3-4 Haziran 2006), İSAM, İstanbul 2006.

değiştğini kavrayamamışlar, bu sebepten dolayı o bilgilerin ortaya konduğu zamanda mevcut bulunmayan kendi dönemlerinin yanlış değerlendirmelerini eserlerine yorum olarak eklemişlerdir. Böylece bu eserlerde bulunan bilgi, adeta “kınından çıkarılmış kılıç gibi maddelerinden soyutlanmış”⁶⁰ ve aktarılmıştır.

İbn Haldun’un diğer bir tespitine göre adı geçen kişilerin diğer bir yanı sıra da kendi zamanlarında yaşayan toplumların şartlarında ve durumlarında ortaya çıkan yeniliklerin de bilincine varamamış olmalarıdır. Bu sebepten ötürü bu kişiler değişen dünyayı anlamakta ve açıklamakta başarısız olmuşlardır.

İbn Haldun’a göre, tarihi konuları uygun yöntem ve araçlarla incelemeyen tarihçilerin hata yapmaları kaçınılmazdır. Tarihi bilgilerin içerisine yanlışların sızmasının sebebi de İbn Haldun tarafından tarihi olayların, gerçekleştikleri ortamların o anki şartlarını bilmemekle alakalıdır. Tarihî bilgiye ulaşan kişi varlığa gelen şeylerin doğasını ve bunların varlık hallerini ve zorunlu niteliklerini bilirse, söz konusu bilgiyi yanlış anlamaktan kurtulacaktır.⁶¹

1.3.8. Bedevilik - Hadarilik

İbn Haldun tarih, umran, asabiyet ve mülke ilişkin görüşlerini bedevilik ve hadariliğe dayandırmaktadır. O, medeni ve beşeri sahalarda görülen değişme ve gelişmeleri bu iki kavram doğrultusunda açıklamaya çalışmaktadır.

Arapça olan bedevi kelimesi, bir şeyin ilk defa görünmesi anlamına gelen be-de-ve kökünden türetilmiş⁶² ve Arapların dağda, bayırda, çölde (şehir dışında) yaşayan kimseleri tanımlamak için kullandıkları bir kelimedir. Genelde “göçebelik” anlamına gelir. İbn Haldun’a göre de bedevi kelimesinin özel anlamı çöl ve sahralarda göçebe olarak yaşayan Araplardır. Genel anlamı ise, dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın yeryüzünde ilk defa görülen cemiyet şekilleri ve iptidai kavimlerdir.⁶³

Hadari kelimesi ise Arap dilinde hazır olmak anlamına gelen ha-da-ra kökünden türetilmiştir. Araplar arasında bu kelime, bedevi kelimesinin tersi

⁶⁰ Yıldırım, ay.

⁶¹ Uludağ, *İbn Haldun*, s. 41.

⁶² Ömer Özding, “İbn Haldun’a Göre Bedavet ve Hadaret’te Fert Toplum İlişkisi”, www.bisav.org.tr/userFiles/yayinlar/makaleler/İbn_Haldun_651631061.doc [01.03.2010].

⁶³ Uludağ, “Giriş”, s. 105.

olarak, imar edilmiş yerlerde (köy, şehir) yaşayanları tanımlamak için kullanılan bir sözcüktür.⁶⁴ Hadaret yerleşik hayat, hadari ise yerleşik insan anlamındadır. İbn Haldun “Hadaret önceki devletlerden sonraki devletlere intikal eder”⁶⁵ demekle hadareti kültür ve medeniyet anlamında da kullanmıştır. Tabii bu kültür bedevilikten farklı olarak yerleşik kültürdür. Ona göre hadaret; şehirlerdeki yerleşik kültür anlamına gelmektedir ve devletlerin eseri ve mahsulüdür. Uzun ömürlü ve istikrarlı devletlerin kurulduğu, yekdiğerlerinin eserlerini tamamlayan hanedanlıkların yer aldığı şehirlerde ölümsüz ve çok miktarda medeni ve kültürel eserlerin ortaya çıkarıldığı, siyasi istikrarın iktisadi istikrarla olan münasebetine ve irtibatına dikkati çekmektedir.⁶⁶

İbn Haldun’a göre bedavet tabii olan hâldir. Allah’ın kullarını ilk yarattığı hâldir ve tabiatın insan tarafından bozulmamış, değiştirilmemiş hâlidir. Bu sebeptendir ki bedavet, hadaretten daha eskidir ve umranın aslıdır. Hadaret ise bedavetin uzantısıdır. Hadaret, bedavetin değişmesi ve gelişmesi sonucu ortaya çıkmıştır.⁶⁷

İbn Haldun bedevi ve hadari toplumlar arasındaki farklılıkları belirtirken, bu farklılıkların temelde iktisadi faaliyetlerden kaynaklandığını söylemektedir. Ona göre bedeviler geçimlerini sağlamak için temel faaliyetlerde bulunurlar. Bu faaliyetler de hayvan bakmak, tarımla uğraşmaktır. Bedeviler bu faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için sahralarda ovalarda yaşarlar. Asgari geçimlerini sağlarlar. Gıda maddelerini pişirmeden ve terbiye etmeden yerler. Lüks, konfor, aşırı üretim ve aşırı tüketim, işbölümü ise hadari toplumun özellikleridir. Hadari topluluklar hayatlarını ticaret ve sanatla idame ettirirler. Zorunlu ihtiyaç maddeleriyle yetinmez, daha fazla refaha ulaşmak için çalışırlar.⁶⁸

Bedevi toplum ile hadari toplum çok çeşitli yönlerden birbirinden ayrılır. Bunları maddeler halinde belirtmek gerekirse, ilk madde yukarıda da bahsettiğimiz iktisadi faaliyetler açısından oluşan farklılıktır.

⁶⁴ Özdiç, ay.

⁶⁵ Uludağ, “Giriş”, s. 105.

⁶⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 669.

⁶⁷ Uludağ, “Giriş”, s. 104.

⁶⁸ Uludağ, *age.*, s. 106.

Bir diğer fark ise riyaset ve mülk ile ilgilidir. Bedevi cemiyetlerin başında reis bulunur. Ancak bu cemiyetlerin bir teşkilat yapısı yoktur. Hadari cemiyetin başında ise mülk (hükümdar) vardır. “Bedeviler bedevi oldukları sürece mülk sahibi olamayacaklarından hadarilerin korumasına ihtiyaç duyarlar.”⁶⁹ Bununla birlikte, bedevilerde sınıflaşma olmadığından ve reisin cemiyeti sevk etmesi tamamıyla rehberlik tarzında olduğundan daha demokrattır. Mülk ise gittikçe daha müstebit (despot) hale gelen bir özelliktir.⁷⁰

Bedevi cemiyetlerin fertleri cesur, yiğit, mert ve iyi ahlaklıdır. Hayırsever, insancıl, ahlaklı ve dindardır. İbn Haldun iyi olan her şeyin bozulmamış olan kökünün bedevilerde olduğunu söyler. Hadariliğin ise birçok insani erdemi ve değeri bozduğunu savunur. Hadari, şehirde değişmiş, ahlaki nitelikleri bozulmuş, hilekâr, kurnaz ve çıkarıcı olmuştur.⁷¹

Asabiyet bedeviler arasında sağlam, sağlıklı ve etkili bir şekilde bulunur. Hadarileşen toplumlarda asabiyet zayıflar ve buna bağlı olarak da kurdukları devletler zayıflar ve giderek çöker.

⁶⁹ Uludağ, *İbn Haldun*, s. 68.

⁷⁰ Uludağ, “Giriş”, s. 106.

⁷¹ Uludağ, agm., s. 107.

II. BÖLÜM

KAVRAM OLARAK İKTİSAT VE DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİ

2.1. KAVRAM OLARAK İKTİSAT

Bu çalışmada genel olarak iktisat tabiri kullanılmakla birlikte, iktisat tabiri ilk defa aynı anlamda kullanıldığı ekonomi kelimesinin türetilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ekonominin kökeni Yunancadaki “oikia” (ev) ve “nomos” (kural) kelimelerine dayanır. “Ev Yönetimi” demektir. Ekonomi tabiri de kullanılmakla birlikte, Türkçeye Arapçadan geçen İktisat kelimesi daha çok kullanılmaktadır.⁷²

Toplumsal hayatın birçok alanında etkisi olan iktisadın tanımı konusunda ortak bir görüş mevcut değildir. Tanınmış iktisat bilginlerinden olan Adam Smith’e göre iktisat yalnızca malların üretilmesi ile ilgilenmez. Bir zenginlik bilimi olarak iktisat; zenginliğin üretimi, değişimi ve dağılımı ile ilgili her şeyi kapsamaktadır.⁷³ Lionel Robbins, *İktisadın Yapısı ve Önemi* adlı kitabında iktisadı, “Toplumların sınırlı kaynakları sınırsız isteklerin karşılanmasında nasıl kullandıklarını inceleyen bir sosyal bilim” olarak tanımlar.⁷⁴ Ona göre iktisat, parayla ilgili olsun ya da olmasın, kişiler arasındaki değişim işlemlerinin incelenmesidir. O. Lange’e göre iktisat, insan toplumlarında kıt kaynakların yönetimi bilimidir. Ekonomi, sınırsız arzularla sınırlı kaynaklar arasındaki gerilim nedeniyle güçlüğüyle düzenlenebilen bir dış dünyada insan davranışlarının aldığı biçimi inceler. Samuelson’a göre iktisat, insan ve toplumların kıt üretken kaynakları zaman içinde çeşitli mal ve hizmet üretimine ayırma ve bunları anında ya da gelecekte tüketmek amacıyla toplumu oluşturan birey ve topluluklar arasında dağıtma ile ilgili kararları nasıl aldığını araştırır. Marx’a göre ise iktisat,

⁷² “Ekonomi Nedir, Ekonomi Sınıflandırması”, <http://www.ekodialog.com/Konular/ekonomi.html> [11.03.2010]

⁷³ Orhan Türkay, *Mikro İktisat Teorisi*, AÜSBF Yayınları, Ankara 1986, s. 2.

⁷⁴ Erdal M. Ünsal, *Mikro İktisat*, İmaj Yayıncılık, Ankara 2001, s. 10.

bir toplumun özgül üretim ilişkileri içinde insanların üretim, tüketim, değişim ve dağıtım biçimlerini inceler.⁷⁵

Bilim adamları arasında iktisadın tanımı hakkında görüş birliği olmamakla birlikte iktisat için ortak belli bazı özelliklerden bahsedilmektedir. Bunlar,

1. İktisadın, toplum halinde yaşayan insanların davranışlarını konu alan sosyal bir faaliyet olması,
2. İnsanların sınırsız maddi ihtiyaçlarını karşılama amacına yönelik olması,
3. İnsanların maddi ihtiyaçlarını karşılayan mal ve hizmetlerin kıt kaynaklarla üretilmesi,
4. En yüksek faydanın amaç edinmesidir.

Bu ortak özellikleri bir araya getirip bir tanımlama yapacak olursak; iktisat, üretim, dağıtım, tüketim, ticaret, değişim ve bölüşüm ile ilintili etkinliklerin bütününe inceleyen bir bilim dalıdır, diyebiliriz. İnsan yaşamını matematik dille somut hale getiren toplumsal bir bilimdir. Dünyadaki kaynakların sınırlı, insan ihtiyaçlarının sınırsız olması yüzünden, kaynakların daha verimli bir şekilde kullanılabilmesini sağlamak amacıyla kurulmuştur. İktisat toplumların nasıl zenginleşeceği ve refah seviyelerinin artacağı sorusuna cevap arar. Toplumda üretim, tüketim ve bölüşümün en etkin şekilde sağlanmasına çalışır. Bu süreçte izlenecek işsizlik, enflasyon, üretim düzeyi gibi kavramlar iktisadın inceleme alanına girer.⁷⁶

2.2. İKTİSADIN TARİHİ GELİŞİMİ

2.2.1. İlk İktisadi Faaliyetler

İlkel toplumlarda, ekonomik süreçteki üretim düzeyi oldukça düşüktür. İlk dönemlerde insanlar, hayatlarını sürdürebilmek için büyük mücadeleler vermişlerdir. Bu dönemlerde ihtiyaçlar bireysel olarak karşılanmıştır. Bunun nedeni ise aile ve toplumsal yaşayış kültürünün gelişmemiş olmasıdır. İnsanlar tabiatla mücadele içerisinde olmuş ve hayatta kalma mücadelesi vermişlerdir.

⁷⁵ “İktisat Nedir?”, <http://www.ekonomist.gen.tr/v4/iktisat-nedir/> [12.03.2010].

⁷⁶ ay.

Daha sonraları insanlar hayatlarını devam ettirebilmek için birbirleriyle yardımlaşma yoluna gitmiş, tabiatın zorlukları karşısında ehlileşmişlerdir. Yapılan yardımlaşmalar (babanın ava gitmesi, çocukların odun toplayıp ateş yakması, annenin aş pişirip giysi dikmesi, aile dışında da ortak avlanma, ortak savunma veya benzeri şekilde) sonucunda aile yaşamı (homosapiens dönemi) oluşmuştur. Aile yaşamı hayatı kolaylaştırmış, işlerin paylaşılması ile oluşan refah, güveni de beraberinde getirerek “ev ekonomisinin” doğmasına yol açmıştır.⁷⁷

Yardımlaşma ve dayanışmanın, getirdiği refah ve hayatın devamını sağlamada gösterdiği kolaylık, toplu yaşayışın (cemiyet hayatı) yaygınlaşmasına neden olmuştur. Daha sonra da cemiyetler arasında dayanışma ve zorunlu ihtiyaçların karşılanması için işbirliği gelişmiştir. Dağlık bölgelerde yaşayanlar av, kürk, kereste ürünlerini; yayla ve ovalarda yaşayanlar tarım ürünlerini, sahilde yaşayanlar da deniz ürünlerini trampa (takas) etmeleriyle “Mübadele (karşılıklı değişim) Ekonomisi” doğmuştur.

Mübadele ekonomisi genel olarak refahı daha da arttırmış, mülkiyetin bir hak olarak doğmasına yol açmıştır. Bununla birlikte takasta yaşanan sorunlar, (et karşılığı odun, sebze karşılığı balık, kürk karşılığı eşya vb.) adil kıymet (değer) takdiri yapılamaması ile ortaya çıkan adaletsizlikler giderilememiştir. Buna çare olarak ilkel Mal Para (Çin’de çakı, Kuzey Avrupa da geyik derisi, Kutuplarda morina balığı, Hindistan da buğday vb) kavramı doğmuştur.⁷⁸

Sonuç olarak, göçebe yaşamakta olan, mülkiyet kavramı olmayan, sadece yaşamak için üreten insan artık yalnız kendi ihtiyaçları için değil, başkaları için de fayda sağlamaya başlamıştır. Kendi refahını arttırmak için fazladan üretim yapan insan, ihtiyaç fazlasını diğer insanlara vererek ve karşılığında da farklı malzemeler olarak gitgide ekonomik bir sistem içine girmiştir. İnsanların iktisadi faaliyetler nedeniyle birbirleriyle etkileşimde bulunmaları da ilk medeniyetlerin oluşmasına etkiye bulunmuştur.

⁷⁷ Kamil Güngör, “İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler”, www2.aku.edu.tr/~kgungor/kamil_gungor.pdf [03.04.2010].

⁷⁸ Kerem Alkin, *Genel Ekonomi*, Türkiye Sermaye Piyasası Aracı Kuruluşları (TSPAKB) Yayınları, İstanbul 2007, s. 3.

2.2.2. İlkçağda Ekonomi

İlk medeniyetlerde ticaret genelde tarımsal faaliyetler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde tarımsal faaliyetler yalnızca yıllık su baskınlarının tarlaları verimli hale getirdiği bazı nehir vadilerinde sürekli yapılmıştır. Tarımın ilk geliştiği bölgelerden yalnızca iki vadi böyle bir imkânı sağlamıştır. Bu vadiler, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki bölge ve Mısır'ın Nil Vadisi'dir. İlk medeniyetler de tarımın elverişli olduğu bu bölgelerde ortaya çıkmıştır.⁷⁹

Fenikelilerin denizciliği, Mısırlıların tarımı, Hindistanlıların dokuma ve baharatı, Çinlilerin ipeği, devletlerarası ticaretin başlamasına yol açmış, bunun sonucunda da ilk iktisadi fikirler gelişmiştir. Doğu coğrafyasındaki bu gelişmeler Eski Yunan ve Romalılar tarafından gözlenip alınmış, sömürgeci yaklaşımla daha da geliştirilerek yaygınlaştırılmıştır.

2.2.3. Ortaçağda Ekonomi

Çok uzun bir dönemi kapsayan feodalizmin (toprak beyliği) hâkimiyetinde geçen ortaçağ da önemli değişiklikler olmamıştır. Köleci düzenden feodal düzene geçmekle feodal devlet şekli (monarşi, krallık, aristokrasi) ortaya çıkmıştır. Feodalizm MS 5. ve 17. yüzyıllar arasında geniş bir zaman dilimi içerisinde yaşanmıştır. Feodalizm her toprak ağasının bir üsttekine bağlı olduğu, toprak mülkiyetinin belli bir hiyerarşi içinde bir alttaki asilzade veya toprak ağasına aktarıldığı, bunun karşılığında da belli hizmetlerin beklendiği, pazar ekonomisinin ve özgür ücretli emek ekonomisinin bulunmadığı toplumsal, ekonomik ve siyasi bir düzendir.⁸⁰ Bu döneme “Toprağa dayalı zenginlik” devri denilmektedir. Bu dönem “Ne kadar toprağın, ne kadar askerinin varsa o kadar zenginsin” dönemidir.⁸¹

⁷⁹ Tevfik Güran, *İktisat Tarihi*, ed. Burhan Erdem, Anadolu Üniv.Yayınları, Eskişehir 2004 s. 33.

⁸⁰ Küçük Ve Orta Ölçekli San. Gel. Ve Dest. İdaresi Başkanlığı (Kosgeb), *Dünya Ekonomisi (Tarihi Gelişimi)*, Kosgeb Yayını, Ankara 2004, s. 6.

⁸¹ Alkin, *Genel Ekonomi*, s. 3.

Ortaçağın ilk dönemlerinde kasabalar ve kentler feodal üretim tarzının bir parçası olarak gelişmeye başlamıştır. Böylece köy ile kent arasındaki işbirliği gelişmiştir. 12. ve 13. yüzyıllar arasında Avrupa feodalizmi gelişme göstermiş, bir yandan nüfus artarken, öte yandan bataklıkların kurutulmasıyla yeni toprak alanları elde edilmeye başlanmış, tarımsal üretim arttırılmıştır. Ancak bu dönemden sonra 14. ve 15. yüzyıl ortalarına kadar bir durgunluk dönemi başlamıştır. Hem nüfus hem de ekilen tarım alanı azalmıştır. Bu durumun nedenlerinin başında ise sıklıkla savaşların yaşandığı bu dönemde çok fazla insanın hayatını kaybetmesi ve böylece tarımla uğraşan kişi sayısının azalması gelmektedir.

2.2.4. Merkantilizm

Henüz bağımsız bir iktisadi sistem olgusuna sahip olmayan ortaçağın sonu ile iktisadi fikirlerin bir ilim hüviyeti kazanmasına kadar geçen bu uzun zaman içindeki ekonomik gelişmelere “Merkantilizm” adı verilir. 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa ekonomisinin coğrafi sınırları gittikçe genişlemiştir. Yeni kıtalar keşfedilmiş, yeni ticaret yolları bulunmuştur. Ticaretin genişlemesiyle, serbestçe dalgalanan fiyat kar sistemini içeren ticari anlayış şehirlerden kırsal alanlara doğru yayılmaya başlamıştır. Kurulan yeni iletişim ağları yerel piyasaların engellerini ortadan kaldırmıştır. Arz ile sınırlı olan üretim gittikçe talebin özelliklerine uymaya başlamıştır. Tüketici tercihleri, piyasaların büyüklüğü, taşımacılıktaki verimlilikler ve ödeme araçları herhangi bir tahılın üretim miktarından daha önemli hale gelmiştir.⁸² Bu sayede ticaret hızla gelişmiş, değerli madenler keşfedilen bu yerlerden toplanıp ülkeye sokulmaya başlanmıştır. Rönesans ve Reform hareketleri sonucu rasyonel düşünmenin önemi artmıştır.⁸³

Merkantilizmin doğmasını tetikleyen “King kanunu” olmuştur. Bu kanun “tarımda verimin yüksek olması, gelirin düşük kalmasına yol açar” tespitiyle otoritelerin tarım ile zenginleşme beklentilerini ortadan kaldırmıştır. Merkantilistler, Orta Çağ düşüncesini reddedip onun yerine daha akılcı (rasyonel)

⁸² Mustafa Özel, “ İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, ed. Mustafa Özel, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 21.

⁸³ Mahmut Masca, “İktisadi Düşünceler Tarihi” (İktisadi Düşünceler Tarihi Ders Notu) www2.aku.edu.tr/~mmasca/iddt_I_hafta_merkantilizm.ppt, [06.04.2010].

ilkeler oluşturmaya yönelmişlerdir. Bu yönleri nedeniyle sonradan ortaya çıkacak ve gerçek politik ekonominin kurucusu sayılan Fizyokratların öncüleri olarak kabul edilirler. Bu döneme merkantilizm (mercantilism) ismini veren Adam Smith'tir. Ulusların Zenginliği adlı ünlü eserinde bu dönem düşüncesini eleştirirken kullandığı bu sözcük sonradan bu dönemin resmi adı olmuştur.⁸⁴

Merkantilist düşünürlere göre en önemli unsur servettir. Bu noktadan hareketle Alman merkantilist Thomas Munn “Devletlerin zenginliği ve gücü hazinesindeki değerli madenlerle ölçülür” savını ileri sürmüştür. Merkantilistlerin amaç olarak gösterdikleri asıl fikir ise; “Devlet zengin olursa daha az vergi toplar, zenginlik için savaşlara girmez, asker ihtiyacı da azalır. Sonuçta, devletin zenginliği halkın refahına yol açar” şeklindedir. Bu dönem, “Ne kadar sömürge, ne kadar makinen varsa o kadar zenginsin” dönemidir.⁸⁵

Bu düşünceye sahip olan feodal lordlar savaşları finanse edebilmek için para ve maden biriktirmeye büyük önem vermişlerdir. Külçecilik olarak adlandırılan altın ve gümüş stoklama politikası, ülke içinde olabildiğince çok altın ve gümüş biriktirmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla özellikle Portekiz ve İspanya gibi ülkeler denizaşırı sömürgeleşme yarışına girişmişlerdir. Fransa, İngiltere ve Hollanda ise sömürgelerinden az miktarda altın temin ettikleri için ticarete önem vermişler ve böylece değerli madenlerin yurt içine girmesini sağlamışlardır.⁸⁶

Yaşanan bu süreç boyunca nüfus hızla artmıştır. Nüfusun hızla artması temel gıda maddelerine olan ihtiyacı da arttırmıştır. Artan ihtiyaçları karşılayabilmek amacıyla İngiltere’de pazar için üretim yaygınlaşmaya başlamıştır. Böylece kapitalist üretim ilişkileri gelişmiş ve bu eğilimlere bağlı olarak üretimde verimlilik artmıştır. Bu nedenle tarımla uğraşan köylüler topraklarını bırakıp ücretli olarak çalışmaya başlamışlardır. Ancak sosyal haklar gelişmediği için insanlar köle gibi çalıştırılmış, buna rağmen çalışmalarının karşılığını alamamışlardır.

Yeni bulunan ülkelerden Avrupa'ya büyük ölçüde altın girmeye başlamasıyla; altın para enflasyonu baş göstermiştir. Fiyatların yükselmesi

⁸⁴ Güngör, agm., s. 3.

⁸⁵ Güngör, agm., s. 4.

⁸⁶ Güran, age., s. 18.

ekonomik faaliyetlerin gelişmesine yol açmıştır. Ticaret ve para ekonomisinin gelişmesi tüketim için üretim yanında para için üretimi hızlandırmıştır.⁸⁷

Merkantilistler, ferdi zenginlik ile ulusal zenginliği bir görmüşlerdir. Onlara göre bir fert ne kadar altın ve gümüşe sahipse, ulus için de durum aynıdır.

Merkantilizm dönemini özetlemek gerekirse, bu dönemin temel özellikleri,

1. Devletin gücü ülkenin zenginliği ile artar;
2. Ülkenin zenginliği sahip olduğu kıymetli madenlerle ölçülür. Bir ülke ne kadar altın ve gümüşe sahip ise, o kadar zengin olur,
3. Ülkede altın ve gümüş miktarını artırmak için,
 - i) Sömürgeler elde edilmeli,
 - ii) Ticaret bilançosu lehe çevrilerek, aradaki fark ülkeye kıymetli maden olarak kazandırılmalı,
 - iii) Sanayiye geliştirilerek dışarıya sanayi malları satarak altın ve gümüş kazanmalı,
 - iv) Nüfus artışını teşvik etmeli,
 - v) Altın ve gümüşün ülkeden dışarıya çıkması yasaklanmalıdır.⁸⁸

2.2.5. Sanayi Devrimi ve Sonrasındaki Ekonomi

Sanayi devrimi öncesinde İngiliz ekonomisi, sanayileşmemiş ekonomilerin özellikleri olan yoksulluk, durgunluk, ihtisaslaşmamak, coğrafi bütünleşmeyi sağlayamamak, ekonomileri tarıma dayanmak, kendi tüketimleri için üretim yapmak ve iş bölümünü gerçekleştirememek gibi özellikleri bünyesinde barındırmıştır.⁸⁹

2.2.5.1. Sanayi Devrimini Hazırlayan Şartlar

- 1. Yeni buluşlar:** Yapılan coğrafi keşifler sayesinde önceden bilinmeyen yerlere gidilmiş ve buralardaki değerli madenler toplanmıştır. Sömürgecilik faaliyetleri başlamıştır. Yeni suyollarının bulunması

⁸⁷ Masca, *age.*, s. 35.

⁸⁸ Masca, *age.*, s. 44.

⁸⁹ Kosgeb, *age.*, s. 7.

Doğuyla Batı arasındaki taşıma maliyetlerini düşürmüştür. Böylece ticaret gelişmiştir. Ticarete başlayan gelişmeler ve artan ihtiyaçlar sanayi devrinin başlamasında etken olmuştur.

- 2. Tarım Alanındaki Gelişmeler:** Nüfus arttıkça temel gıda maddelerine olan talep de artmış, sınırlı tarım alanı olan Avrupa da arayışlar başlamıştır. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için sınırlı tarım alanlarından maksimum verim alabilmek için çalışmalar başlatılmış, tarımda makineleşme sanayi devrimiyle başlamıştır.
- 3. Ulaşım Alanındaki Gelişmeler:** Yapılan coğrafi keşifler sonucu bulunan Amerika kıtası, Ümit Burnu deniz taşımacılığının önemini arttırmıştır. O dönemlerde gemiler insan gücüyle hareket ettirildiklerinden, çok uzun mesafeleri içeren yolculuklarda sıkıntılar baş göstermiş, bu da bilim adamlarını çözüm arayışlarına itmiştir. Bu arayış sonucunda da buhar makineleri bulunmuştur.
- 4. Ticari Alandaki Gelişmeler:** Hammadde açısından fakir olan Batı Avrupa'da İngiltere ihracatını yün ve yün ürünleri üzerine kurmuştu. Amerika'da yaşayan insanların da İngiliz göçmeni olması bunda etkili olmuştur. İngilizler 18. yüzyıl boyunca geniş demirleme yerleri, depolar yaptılar. Zengin bankalar ve denizcilik sigortası sistemleri kurdular. Bu sayede de Londra bir finans merkezi haline geldi. Çok büyük hacimlere ulaşan liman ticareti sayesinde dünyanın kredi merkezi haline gelmiştir. Bu da İngiltere'de sanayi devriminin başlamasını ve diğer ülkelere de yayılmasını sağlamıştır.⁹⁰

2.2.5.2. Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimi tarım ekonomisinden makine ekonomisine geçiş anlamına gelmektedir Bu dönüşüm 19. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde başladı ve oradan dünyaya yayıldı.

Sanayi devriminin ortaya çıkmasında Batılı ülkelerde ortaya çıkan bilimsel ve teknik yenilikler etkili olmuştur. Bu anlamda, İngiliz sanayi devrimi tarihte bir

⁹⁰ Kosgeb, *age.*, s. 7.

ilki teşkil etmesine rağmen birden bire veya bir alt yapısı olmadan ortaya çıkmamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda iktisat, sanat, tıp, savaş, din gibi faktörlerin etkisi ve araştırmacı kişilerin çok olması nedeniyle bilimsel faaliyetler gelişmiştir. Buna bağlı olarak cam, saat, gübre ve cephane yapım yöntemlerinde ve dokuma, kumaş, boyama, ağaç kesme, basım ve gemi inşası gibi alanlarda ilerleme gösterilmiştir.⁹¹

Daha çok el yordamıyla yürütülen ve ağırlıklı olarak insanın fiziksel gücüne dayanan işler, 1770'li yıllarda önemli bir değişime uğramıştır. Sanayi devrimi ile birlikte insanların çalışma koşullarında birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler de toplumda radikal değişiklikler meydana getirmiştir. Fabrika örgütleri kurulmaya başlanmış ve böylece işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu fabrikalarda iş bölümü gelişmiş ve teknik bir hal almıştır. Çok uzun süreler boyunca insan hayatına egemen olan çalışma, zamanımıza yakın bir dönemde kendi doğal yapısından ayrılıp teknik hale gelmiştir.⁹²

2.2.5.3. Sanayi Devrimi Sonrası Gelişmeler

Sanayi devrimi sonrası Avrupa ülkeleri çok hızlı gelişen “Koloncilik, Sömürgecilik” politikaları uygulamışlar ve özellikle Amerika kıtasını ele geçirmişlerdir. Bu gelişme İspanya, Fransa, Portekiz, Hollanda ve İngiltere gibi ülkelerde finans kapital oluşumuna katkıda bulunmuştur.⁹³

18. yüzyılın sonlarına doğru doğup gelişmeye başlayan sanayi devrimi ve yeni ekonomik atılımlar, liberal bir düşünce ortamı içinde oluşmuştur. Sanayi devrimi ile doğan, büyüyen, kalabalıklaşan ve giderek sınıf bilincine ulaşan işçi sınıfının yaşam ve çalışma koşulları giderek değişime uğramıştır. Yeni düşüncelerin ekonomik, sosyal ve siyasal yaşamda ağır basması, üretim için buhar gücünün ve yeni tekniklerin uygulaması; ekonomik açıdan zayıf olan, bedenen çalışarak üretimde bulunan zanaatkarların ihtiyaç duyulmaz hale gelmelerine neden olmuştur. El ve tezgâh sanayinden büyük sanayi ve fabrika yaşamına geçiş,

⁹¹ Kosgeb, *age.*, s. 12.

⁹² Hatice Özutku, “Sanayi Devrimi” (İşletme Yönetimi Ders Notları), www2.aku.edu.tr/~hozutku/sayfalar/sanayi.ppt, [12.04.2010].

⁹³ Kosgeb, *age.*, s. 13.

emek ile sermaye arasındaki ilişkileri derin bir biçimde değiştirmiştir. Sermayenin giderek yığılması işverenlerin hızla anonimleşmesini peşinden getirmiştir.⁹⁴

19. yüzyılda elektrik, dinamo ve mekanik güç itici güç haline gelmiştir. Bu kapsamda Amerikan modeli üretim (özelleşmiş makine, değiştirilebilir parçalar, standardizasyon, makine yapan makine) ortaya çıkmıştır. Ucuza imal eden üretim süreci önem kazanmıştır. İşbirliği gittikçe uzmanlaşıp, üretim gittikçe monotonlaşmış, işçilerin vasıfları çeşitlenmiştir. Maliyet düşürülürken makineleşmeye ve böylece de aynı iş için daha az insan çalıştırılmaya başlanmıştır. Düşük stok, hedeflerden bir tanesi olmuştur. Emek süreci, zihinsel etkinlik ve uygulama alanı olarak ikiye ayrılmıştır. Robot teknolojisi kullanılmaya başlanmıştır.⁹⁵

Sanayi devrimi ile başlayan süreçte insan ile işin arasına üçüncü faktör olan makine girmiştir. Bu dönemde temel sermaye makineler ve sanayi olmuş, insanların ilgisi topraktan sanayiye yönelmiş yine bu dönemde savaşların en önemli nedeni sanayi makineleri ve sanayi ürünleri olmuştur. Hızlı sanayileşme ve yoğun teknolojinin üst noktaya çıktığı bir dönemde özellikle 1940'lı yıllarda günlük hayata giren bilgisayarlar yoluyla "Bilgi Toplumu" gündeme gelmiştir.

Bilgisayar teknolojisinin sağladığı hızlı iletişim olanakları bilginin çok kısa sürede ulaştırılabilmesini sağlamıştır. Bilgi dalgası ile hemen her alanda hızla artan bilginin üretimi, pazarlanması, ulaştırılması, en uygun bilginin uygulamada kullanılması başlı başına bir iş alanı, bir sektör olarak öne çıkmıştır. Böylece günümüz insanının ilgisi sanayiden bilgiye yönelmiştir.

2.2.6. Bilgi Toplumu ve Ekonomisi

Bilgi toplumu, hızlı sanayileşme ve yoğun teknolojinin üst noktaya çıktığı bir dönemde, özellikle 1940'lı yıllarda günlük hayata girmeye başlayan bilgisayarlar yoluyla gündeme gelmiştir. Bu dönemle birlikte, bilgisayar teknolojisinin sağladığı hızlı iletişim olanakları bilginin çok kısa sürede ulaştırılabilmesini sağlamıştır. İhtiyaç duyulan bilgilerin hızla sağlanmasıyla bilgi artışı ortaya çıkmıştır. Neredeyse her alanda hızla artan bilginin üretimi,

⁹⁴ Özutku, *age.*, s. 12.

⁹⁵ Özutku, *age.*, s. 16.

pazarlanması, ulaştırılması, en uygun bilginin uygulamada kullanılması başlı başına bir iş alanı, bir sektör olarak öne çıkmıştır. Böylece günümüz insanının ilgisi sanayiden bilgiye yönelmiştir. Bilgi temel sermaye, ana güç halini almıştır.⁹⁶

Thomas A. Stewart içinde bulunduğumuz bu dönemde bilginin önemine şu şekilde vurgu yapmaktadır,

“İçinde yaşadığımız yeniçağda, zenginlik bilginin ürünüdür. Bilgi, ekonominin başlıca hammaddeleri ve en önemli ürünü haline gelmiş bulunuyor. Günümüzde zenginlik yaratmak için gerek duyulan sermaye varlıkları arazi, bedensel emek, imalat aletleri ve fabrikalar değildir. Bunların yerini bilgi almış durumdadır.”⁹⁷

Bilginin öncelik haline geldiği bu dönemde, 1960’lı yıllardan itibaren ABD ve Japonya gibi en ileri düzeyde sanayileşmiş ülkelerde toplumun temel niteliklerinde köklü değişikliklerin başladığı gözlemlenmiştir. Bu süreçte, sanayi sonrası toplum üzerinde çalışmalarıyla tanınan bazı bilim adamları, gelişmiş ülkelerde artık sanayi toplumunun yer almadığını düşünmeye başlamıştır. Bunlara göre, sanayi sonrası toplum; mühendisler, teknisyenler ve bilim adamlarının oluşturduğu hâkim bir sınıf eşliğinde, teorik bilginin merkezileşmesi ve ekonomide hizmetlerin payının artması ile tanımlanmaktadır. Bazıları ise bürokrat ve uzman sınıfların ortaya çıkması, bilgi ve organizasyona dayalı yeni iş trendleri ve boş zaman faaliyetleri ile tanınan programlı bir toplumdaki söz etmektedir. Bu tanımlar bir sosyo-ekonomik dönüşüm sürecinin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu dönüşüm, daha önceki tarım ve sanayi toplumlarından çok farklı özelliklere sahip bilgi toplumunun ortaya çıkmasına vesile olmuştur.⁹⁸

Bilgi toplumu, iş gücünün önemli bölümünün bilişimle ilgili işlerde çalıştığı ve ekonomide etkili faktörün bilginin kullanılması ve uygulanması olduğu toplumdur.⁹⁹ Bu toplumsal bakış açısı, başta çalışma faktörü olmak üzere tüm üretim faktörlerinin, kamu ve özel sektör işletmelerinin, bireylerin ve devletin

⁹⁶ Özutku, *age.*, s. 19.

⁹⁷ C.Can Aktan ve Mehtap Tunç, “Bilgi Toplumu ve Türkiye”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ocak-Şubat 1998, s. 1.

⁹⁸ Kosgeb, *age.*, s. 17.

⁹⁹ Kosgeb, *age.*, s. 18.

teknolojik gelişmeler karşısında yeniden yapılanması, yeni bir dünya görüşü ve yaşam felsefesini beraberinde getirmektedir.¹⁰⁰

Bu yaşam felsefesi ekonomik alanda da değişikliklerin görülmesine neden olmuştur. Emek yoğun işlerin düşük gelir grubundaki ülkelere kaydırılmasıyla, sanayileşmiş ülkelerde ürünlere yaratıcılık temeline dayalı değer ekleyen bilgi yoğun faaliyetlere geçmişlerdir. Bunun sonucunda oluşan, bilgi ve iletişim tabanlı bilgi ekonomisi şu özelliklere sahiptir,

1. Sanayi toplumundaki maddi sermayenin yerini bilgi toplumunda beyin gücü almıştır.
2. Mal üretiminden hizmet üretimine doğru geçilmiştir.
3. Sürekli hızlanan teknolojik gelişmeler ortaya çıkmıştır.
4. Pazarlar küreselleşmiştir.
5. Sanayi kolları arasındaki farklılıklar belirsizleşmeye başlamıştır.
6. Sanayi toplumunda mal ve hizmet üretiminde kullanılan buhar makinesinin yerini bilgi toplumunda bilgisayarlar almıştır.¹⁰¹

Bilgi ekonomisinin bahsettiğimiz özelliklerinden anlayacağımız üzere, bu ekonomi 1929 ekonomik krizi sonrasında ortaya çıkan ve en fazla güvenilen iktisadi yaklaşım olan Keynesyen iktisatla farklılıklar göstermektedir. Bu hususta çalışmalarda bulunan Ted Lewis'e göre, bilgi ekonomisinin önemli özelliği Keynesyen olmayan bir ekonomi olması ve geleneksel ekonominin arz-talep eşitliği kuralına uymamasıdır.¹⁰² Sabri Ülgen de aradaki farklılığı şu şekilde açıklamaktadır, "Geleneksel ekonomide bir ürün ne kadar kıtsa değeri de o kadar fazladır. Hâlbuki bilgi ekonomisinde bu kural tersine işlemektedir. Bir şebeke ürününün değeri, onunla bağlantı kurabilecek ürünlerin sayısına bağlı olarak artmaktadır."¹⁰³

¹⁰⁰ Aktan - Tunç, agm., ss. 118-134.

¹⁰¹ Kosgeb, *age.*, s. 20.

¹⁰² Lewis, T. G., *Friction-Free Economy: Marketing Strategies for a Wired World*, New York: Harper Business, 1997, ss. 1-32.

¹⁰³ Sinan Ülgen, "Yeni Ekonomide Rekabet Kuralları", Rekabet Kurumu Perşembe Konferansları (08 Mayıs 2000), Rekabet Kurumu, Ankara.

2.3. DİN - İKTİSAT İLİŞKİSİ

Dini kaynaklara baktığımızda, iki temel nokta dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan birincisi, hemen tüm kaynaklarda iktisatla ilgili pasajlar ya da öğütlerin bulunuyor olmasıdır. İkinci nokta ise, tüm ilahi dinlerin ortaya çıktığı dönemlerde, en son ilahi din olan İslâmiyet'in de ortaya çıktığı dönemde, henüz kategorik olarak sermayenin ortaya çıkmamış olmasıdır. Bu nedenle, dinlerin yaklaşımlarında ve dinsel eserlerde kapitalizm ya da sosyalizm gibi günümüzün hâkim sistem dokuları yer almamakta ve sorunlara ya da çözümlemelere günümüzün hâkim sistemleri bağlamında yaklaşılmamaktadır. Bu kaynaklarda, genel anlamda, doğruluk, dürüstlük, adalet vb. gibi davranışlarla ilgili genel kavramlara yer verilmektedir.¹⁰⁴

İktisat ile din arasındaki ilişkiyi Sabri F. Ülgener şu şekilde değerlendirmektedir,

“Bir yanda dünya malının insanı Tanrı katından saptırma tehlikesi ve ona karşı züht ve riyazet! Diğer yanda, hayatı velev en mütevazı çizgide sürdürmenin vazgeçilmez aracı olarak mal mülk edinme ve o yüzden de - yine vazgeçilmez olarak - dünya malı ile ilgi ve ilişki; İktisat ahlakı, din açısından, iki unsurun kâh birine kâh öbürüne ağırlık vermek suretiyle aralarını bulma yolunda harcanan gayretlerin bütünü olarak anlaşılabilir.”¹⁰⁵

Tarihsel süreç içerisinde din ve iktisadın toplum içerisindeki ilişkileri farklılıklar göstermiştir. İlk uygarlıklardan günümüze kadar gelen süreçte, kimi zaman iktisat ile din bir bütün olmuş ve iktisat dini kurallar çerçevesinde yürütülmüş, kimi dönemlerde ise aralarındaki ilişki zayıflamış hatta birbirlerini dışlama noktasına kadar gelmiştir. Biz de, bu bölümde din ile iktisat arasındaki ilişkinin, tarihsel dönemler itibariyle nasıl bir seyir izlediğini göstermeye çalışacağız.

¹⁰⁴ İzzettin Önder, “İktisat ve Din, Ekonomi Din İlişkisi”, <http://www.ekodialog.com/Makaleler/iktisat-ekonomi-din-iliskisi.html> [20.04.2010].

¹⁰⁵ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul 1981, s. 24.

2.3.1. İlkçağ ve Ortaçağda Din - İktisat İlişkisi

İlkçağ ve Ortaçağda din ile iktisadın ilişkisinin sonraki dönemlere göre daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu dönemlerde iktisadi hayat genel olarak dini kurallar çerçevesinde yürütülmeye çalışılmıştır. Şimdi bu dönemlerde yaşamış olan toplumlardaki din – iktisat ilişkisini açıklanacaktır.

2.3.1.1. Eski Yunan ve Roma Toplumu

Eski Yunan sitelerinde tarıma dayalı, durgun, geleneğe göre hareket edilen, az çok kolektivist (ortaklaşalı) yapıya sahip bir ekonomi vardır. Kar amaçlı ticari faaliyetler iyi görülmemiştir. Bununla beraber, rasyonel ve ferdiyetçi düşünceler yer tutmaya başlamıştır. Milattan önce 4. ve 3. yüzyıllarda Atinalıların Persleri yenmesiyle Atina'nın altın çağı başlamıştır. Atina tüm Yunan dünyasına hükmetmeye başlamış, ekonomi de böylece gelişmiştir. MÖ 334'te Makedonya kralı İskender Hindistan'a kadar fetihler yapmış, böylece doğuyla batı arasında ilişkiler kurulmuştur. Bu karşılıklı etkileşim Helenizm döneminin başlamasına etkide bulunmuştur. İskender'in ölümünden Roma dönemine kadar süren bu 3 yüzyıl içerisinde Yunan ve Doğu medeniyetlerinin kaynaşmasından oluşan yeni bir medeniyet anlayışı ortaya çıkmıştır.¹⁰⁶

Yakın Doğu ülkeleri ile alış verişi artıran Atina, denizcilik ve ticaret ile bu yörelerde üstünlük kurmuştur. Bu üstünlüğünü fikir, bilim ve sanat alanlarında da göstermiştir. Helenistik dönemin başlamasıyla birlikte Yunan filozoflarının politika, felsefe ve toplumun yönetimi hakkında ortaya koydukları eserlerinde ekonomik düşüncelere de yer verdikleri görülmüştür. Bu düşünceler ekonomik organizasyon, kar, faiz, değer ve para gibi konular hakkındadır. Örneğin, Eflatun (Platon) (MÖ 427-347) *Devlet* adlı eserinde ideal bir devlet tasviri yapmış, zamanının bireysel mutluluğu esas alan düşüncelerine karşı ahlak kurallarına dayanan “güçlü bir devlet” düşüncesini savunmuştur. Toprak mülkiyetinin eşit biçimde dağıtılmasını ve veraset hakkının sınırlandırılmasını istemek suretiyle kolektivist görüşlere uygun düşünceler ortaya atmış, paranın servet olmadığını, mübadele aracı olduğunu açıklamıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Güran, *age.*, s. 18.

¹⁰⁷ Masca, *age.*, s. 6.

Ahlak kurallarına göre yaşamı savunan Eflatun'a göre, "ruhunun kurtuluşunu hazırlamak isteyen insan, iyi bir yaşam sürmek zorundadır. İyi bir yaşam da, adalete uygun düşen bir yaşam demektir."¹⁰⁸

Eflatun, adaletin ne olduğunu ve ona uygun şekilde nasıl yaşanacağını araştırırken ister istemez toplumsal yaşamın örgütlenmesinden ve özellikle de ekonomik örgütlenmeden söz etmiştir. *Kanunlar* adlı eserinde gerçekte olanı ideal olana yaklaştırmayın araç ve yollarını araştırmıştır. *Devlet* adlı eserinde de, ideal siteyi "Kusursuz biçimde adaletli olan site" olarak tanımlamıştır.¹⁰⁹

Eski Roma'da ise ekonomik konular üzerindeki düşünceler, eski Yunan filozoflarının düşüncelerinden fazla bir gelişme gösterememiştir. Güçlü bir hukuk sistemi kurmayı başaran Roma İmparatorluğu'nda iktisadi düşünceler daha çok Roma Hukuku içinde yer almıştır. Ticaret ve kredi ile uğraşmak, Eski Yunan'da olduğu gibi, hâkim sınıfların şan ve şerefine uygun görülmemiş, bu sınıflar tarımsal gelirlerle geçinmişlerdir.¹¹⁰

2.3.1.2. İbraniler

Kimi iktisatçılara göre, ekonomik politığın doğuşu Musa Peygamberle başlamıştır. Onlara göre, İbranilerin kutsal kitabı Tevrat'ta yer alan; "İbranilerin yaşantılarında fakirlere yardım edilmeli", "Zenginlik ve fakirlik olgusunun tanrının buyruklarına uyup uymamanın bir sonucu olduğu" ibareleri, düşüncelerini kanıtlamaktadır. İbrani geleneğine baktığımızda, orada belki hâlâ bugüne yansıyan biçimde çalışmanın kutsandığını görüyoruz. Bu görüşte, "Çalışan kul Allah'a ibadet ediyor" diye algılanmaktadır. Mesela, toprağı işleme, ekip biçme işleri, zamanı iyi kullanma ve iktisat diliyle tercüme edersek "fırsat maliyeti meselesi" bu yaklaşımda dikkatlice ele alınmıştır. Ekip biçme işi ile uğraşmak ya da boş durmak bir zaman tercihi meselesidir. Bu tercihte dinsel görüş çalışmaya ağırlık vermiştir.¹¹¹

¹⁰⁸ Masca, *age.*, s. 8.

¹⁰⁹ "Ekonomi Biliminin Doğuşu ve Evrimi", http://www.ekodialog.com/Konular/iktisatcilar/ilk_caglarda_ekonomi_dusunceleri.html [25.04.2010].

¹¹⁰ *ay.*

¹¹¹ Masca, *age.*, s. 5.

2.3.1.3. Ortaçağ Avrupa'sı

Ortaçağda ekonomik düşüncelere daha çok dini düşünceler hâkim olmuştur. Ekonomik düşüncelerin merkezini, İlk çağlarda site ve devlet oluştururken, Ortaçağda Tanrı ülkesi ve ümmet teşkil etmeye başlamıştır. Bu dönemdeki Yahudi ve Hıristiyan dini gelenekleri ekonomi ile ilgili temel bilgileri içermektedir. Din ve iktisattaki normatif yaklaşım, dinin eski İsrail ve klasik Hıristiyanlıkta bir çeşit zayıflatılmış politik ekonomi tarafından yaratıldığını varsaymaktadır.¹¹² Ekonomi 17. yüzyılın sonlarına kadar bu teolojik geleneklerin merkezinde kalmıştır.

Bu dönemde iktisadi faaliyetlerle ilgili çalışmalarda bulunan kişiler de genelde din adamları olmuştur. Saint Thomas d'Aquin (1225-1274) ortaçağın ekonomik konular üzerinde fikir beyan etmiş tanınmış düşünürlerindendir. Bir rahip olan Saint Thomas, Aristo'nun etkisinde kalmış, Aristo'nun düşüncesini Hıristiyanlıkla birleştirmeye çalışmıştır. Saint Thomas'ın dönemindeki kilise papazlarının düşüncelerine egemen olan fikir adalettir. Buna göre değişimde, verilen şeyle alınan şey arasında eşitlik sağlanmalıdır. Adil fiyat fikri bu ilkeye dayanır.¹¹³

Saint Thomas'a göre çalışmak zorunlu ve iyi bir şeydir. Ona göre, tembellik kötüdür. Ona göre, çalışmak hem ekonomik bakımdan hem de ahlaki bakımdan zorunludur. Bununla beraber, Saint Thomas eski Yunan filozofları gibi köleliği doğal ve yararlı görmektedir. Saint Thomas ilkçağlara hâkim olan düşüncelerde olduğu gibi, sınırsız kazanç hırsına yol açan ticari davranışları doğru bulmamıştır. Ona göre, bir şeyi gerçek değerinden pahalıya satmak veya ucuza almak günah işlemektir. Faiz almak haramdır.¹¹⁴

2.3.1.4. Ortaçağ Arap ve İslam Âlemi

İslamiyet'teki dünya görüşü dualisttir, ikilidir. Yani İslamiyet hem dünya hem de ahireti birlikte ele alır ve inceler. Bu nedenle de iktisadi faaliyetler daima ahlaki prensiplerle iç içe düzenlenmiştir. İslamiyet'te mülkiyet iktisadi hayatın

¹¹² M. Douglas Meeks, *God the Economist: The Doctrine of God and Political Economy*, Fortress Press, Minneapolis 1980.

¹¹³ Masca, *age.*, s. 16.

¹¹⁴ Masca, *age.*, s. 17.

temelini oluşturmaktadır ve toplumsal hayatın temeli olan aile ile birleştirilmiştir.¹¹⁵

İslâm ilimleri ve kurumlarının temel kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir. Kur'an'da ve Sünnet'te; üretim, üretimin unsurları, bu unsurlar arasındaki ilişki ve denge ile tüketim, paylaşım, istihdam, tabiat-insan ilişkisi, insanın varoluş gayesi, servet, ihtiyaç gibi konu ve kavramlar kimi genel ilkeler, kimi de özel hükümler ve örnekler şeklinde yer almış, bunlarla ilgili açıklamalar ve yönlendirmeler yapılmıştır. Vahyin ışığında ve rehberliğinde işleyen İslami tecrübe ve akıl; siyaset, hukuk, ahlak, cemiyet konuları gibi iktisat konularını da İslâmî bir bilim dalı olan fıkıh bütünü içinde ele almış ve geliştirmiştir.¹¹⁶

Kur'an ve Sünnet'in belirlediği iktisat ilkeleri ilk uygulanma imkânını Medine'de bulmuştur. Bu ilkeler zamanla kurumsal kimlik kazanmış ve İslam iktisat doktrini ortaya çıkmıştır. İslam nazarında ticaret; “farzdan sonra (namazdan) emredilen diğer bir farz”dır.¹¹⁷ Nitekim müminlere Cuma Namazına gitmeyi emreden ayetin devamında gelen ilahi hitap “Namaz kılınınca yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın”¹¹⁸ şeklindedir. Buna göre kesb yani ticaret, ziraat, sanayi gibi helal olan yollardan mal edinmek ve kazanç elde etmek farzdır.

Kur'an ve Sünnet'ten de anlaşılacağı üzere İslamiyet, üretime ve ticarete büyük önem vermektedir. Ticaretin nasıl yapılacağını ve ne gibi kurallara sahip olacağını da bizzat peygamberler halka göstermektedir. Yaşamış olan peygamberlerin birçoğu ticaretle uğraşmıştır. Peygamberler insanları; çalışarak, ticari faaliyetlerde bulunarak kazanç elde etmeye yönlendirmiş, kendileri de el emekleriyle geçimlerini temin ederek insanlara örnek olmuşlardır. Hz. Adem ile Hz. İbrahim çiftçi, Hz. Nuh marangoz, Hz. İdris terzi, Hz. Davut demirci, Hz. Musa çoban, Hz. Salih tüccardır. Hz. İsa yarına bir şey saklamayacak şekilde yaşamış, Hz. Muhammed de ailesinin koyunlarını beklemiştir. Hz. Zekeriya marangozluk yapmış, nafakasından arta kalan kazancını sadaka olarak vermiştir.

¹¹⁵ Sabahattin Zaim, *İslam – İnsan ekonomisi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1992, s. 25.

¹¹⁶ Hayrettin Karaman, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 208.

¹¹⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, X, 74.

¹¹⁸ Cuma 62/ 10.

Allah Resulü, ticari gaye ile iki defa ülke dışına çıkmış, sözleriyle de ticareti teşvik etmiştir.¹¹⁹

Yine İslam dini toplumsal hayat içerisinde huzurlu bir hayat yaşamak ve adil, düzenli, ahlaken uygun bir ticaretin ve iktisadi hayatın devam edebilmesi için belli kurallarda koymuştur. Bunlara burada ayrıntılı olarak yer vermemekle birlikte, İslamiyet'in bahsettiğimiz amaçla düzenlemelerde bulunduğu hususların başında miras sistemi, zekat, faizin yasaklanması, lüks ve israfın yasaklanmasını gösterilmektedir.¹²⁰

2.3.2. Merkantilizm ve Sonrasında Din - İktisat İlişkisi

Ortaçağda dinin, toplumsal hayatın tüm alanlarında olduğu gibi ekonomi üzerinde de büyük etkisi olmuştur. Bu dönemde Avrupa'da kiliseler altın çağını yaşamıştır. Kiliseler halktan vergiler toplamış, ticaret yapmış ve böylece zenginleşmişken; halk açlık ve fakirlik çekmiştir. 16. yüzyıla kadar bütün sosyal yaşam sıkı sıkıya kilise prensiplerine bağlı olmuştur. Bu prensipler; İncil, papaların ruhani kurullarının tefsir ve kararları, örf ve geleneklerden oluşmuştur. Ancak 16. Yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanan icat ve keşifler, söylediklerinin tersi durumların ortaya çıkması nedeniyle halkın kiliselere olan güvenlerinin sarsılmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda tamamen din odaklı bir düşünce yapısı olan Skolâstik düşünce yapısı yıkılmaya başlamıştır. Batı tarihi içerisinde feodalitenin çöküşe uğraması ve kapitalizme doğru dönüşüm süreci içerisinde ortaya çıkan yeni toplumsal tabaka olan burjuvazi ortaçağın bütün feodal değerlerine ve yapılarına savaş açmış ve bu kapsamda kiliseyi de saf dışı bırakmıştır. Bahsettiğimiz görüşe paralel olarak, Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat* adlı eserinde Laisizmin kilisenin feodal bir kurum olarak siyasi, hukuki ve iktisadi etkinliğinin en aza indirilmesi anlamına da geldiğini söylemektedir.¹²¹

¹¹⁹ Yahya Arslan, "İslam İktisat Doktrini Üzerine Mülâhazalar", *İnkışaf Dergisi*, sy.10, <http://inkisaf.net/sayi-10/islam-iktisat-doktrini-uzerine-mulahazalar.aspx> [05.05.2010].

¹²⁰ Zaim, *age.*, ss. 24-39.

¹²¹ Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1987, s. 13.

Martin Luther ve John Calvin tarafından başlatılan dinde reform hareketleri, iktisadi düşüncelerde büyük bir değişiklik meydana getirmiştir. Ortaçağda geçerli olan adil fiyat düşüncesi önemini yitirmeye, kazanç meşru görülmeye, kredi kurumları ve sanayi gelişmeye başlamıştır. Bilim, sanat ve düşünce yapısında ortaya çıkan bu değişimler, önceki bölümde de açıkladığımız üzere “Merkantilizm” denilen ekonomi politikasının gelişmesinde etkili olmuştur.¹²²

Sanayi devrimine kadar süren bu dönemde Müslüman toplumla Batı toplumu bir rekabet içerisinde olmuştur. Başlarda Müslüman toplum, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu sayesinde birçok alanda batıdan ileri olmuştur. Bu ileriliğin ve 600 yıl yaşamış olan Osmanlı İmparatorluğu’nun bunca süre ayakta kalabilmesinin en önemli nedeni, adaletli bir toplumsal yaşam kuralları bütünüünün mevcut olmasıdır. Osmanlı’da, İslam dini ve onun emirlerini içeren Kur’an-ı Kerim temel alınarak sağlanmaya çalışılan adalet, her alanda olduğu gibi ekonomi alanında da mükemmel işlemiştir. Ancak dünya hayatının geçici olduğu, asıl olanın öteki dünya olduğu inancı sanayi devriminden itibaren Müslüman dünyada iktisadi faaliyetlerin geri bırakılmasına neden olmuştur.

İlk defa İngiltere’de buhar makinesinin bulunmasıyla başlayan sanayi devrimiyle birlikte, makinenin kullanımının sağlanması ve kullanım alanının hızla genişlemesi, makineleri çalıştıracak iş gücüne talebi arttırmıştır. O döneme kadar dünya genelinde tarımda çalışan iş gücü yoğunlukta iken, bu dönemden sonra sanayi sektöründe çalışan işçi sayısı artmıştır. Fabrikaların belirli merkezlerde bulunması nedeniyle tarımda çalışan işçiler bu merkezlere yönelmiş ve köyden kente göç başlamıştır. Bu sayede yeni ve büyük şehirler ortaya çıkmış, şehir kültürü yayılmaya başlamıştır. Tamamen tüketim zihniyeti üzerine oluşan bu şehir kültürü içerisinde, ahlaki unsurlar gitgide önemini kaybetmeye başlamıştır.¹²³

Ahlak ve adalet duygusunun değerini kaybettiği, zenginlik ve ihtişamın önem kazanmaya başladığı bu dönemle birlikte, sanayileşmiş ülkeler daha ucuza ve ihtiyaca yetecek kadar mal üretebilmek için sömürgeleşme yarışına girmişlerdir. Sanayileşmemiş ve güçsüz olan ülkeler işgal edilmeye başlanmış, bu

¹²² Masca, *age.*, s. 41.

¹²³ Kosgeb, *age.*, s. 12.

Ülkelerin zengin yer altı ve yer üstü kaynakları sömürülerek üretim için hammadde temini sağlanmıştır. Bunu yaparken de sadece yer altı ve yer üstü zenginliklerine el koymayla yetinmemiş, işgal ettikleri ülkelerin kültürlerini de smrmşlerdir. Bu durumun sonucu olarak, bugün Afrika'ya ve Latin Amerika'ya baktığımızda, buralarda yaşayan insanların kendi kültürleri ve dillerini unuttuklarını, tamamen kendilerini sömüren ülkelerin kültürlerini yaşamaya başladıklarını rahatlıkla görebilmekteyiz. Sanayileşmiş lkeler kendi kültürlerini bu ülkelere zorlada olsa benimsetmelerine rağmen, buralardan sağladıkları hammaddelerle elde ettikleri zenginliklerden hiç pay vermemiştir.

Sanayileşmiş lkeler sömürgeleşme faaliyetleriyle, kendilerine hammadde kaynağı bulmakla birlikte, fabrikalarda yapılan seri üretimler sonucunda ortaya çıkan üretim fazlalıklarını da sömürgelerine satarak, yeni piyasalarda edinmiş oldular. Para kazanma hırsıyla daha fazla üretim yapan sanayileşmiş ülkeler, fazla üretimlerini satabilmek için yeni piyasalar bulmanın yanında insanların tüketim alışkanlıklarını da değiştirmeye başlamıştır. Böylece, yeni bir "Tüketim Toplumunu" oluşturulmaya başlanmıştır. Dil, din, ırk ayrımı olmayan; dünyanın her yerinde mutluluğu alışveriş yapmada bulan bu toplumun insanı, artık çevresinde yaşananları göremez hale gelmiş; adalet, yardımlaşma gibi duygularını yitirmeye başlamıştır.

Bu dönemde insanların dinle ilişkisi zayıfladığı gibi iktisatla dinin ilişkisi de haliyle zayıflamıştır. Sanayileşmeyle birlikte, üretim yapabilmek için gerekli olan sermaye önemini arttırmaya başlamıştır. Belli bir noktadan sonra ülke sınırlarına sığmayan sermaye sınırları aşmış ve böylece "Kapitalizm" ortaya çıkmıştır. Kapitalizm sayesinde ülkeler arasındaki ticari sınırlar ortadan kalkmıştır. Dünya gittikçe küçülmeye başlamıştır. Küreselleşme sonucunda sermaye sürekli yer değiştirir hale gelmiştir. Orta ağda din odaklı olan iktisat artık zgrlğine kavuşmuştur. Sermaye din, dil, ırk ayrımı yapmadan dolaşmaya başlamıştır. İktisat ile dinin ilişkisi zayıflamıştır.

Sanayileşme ve sonrasındaki dönemde iktisat ile din arasındaki bağlantı zayıflasa da unutulmamalıdır ki, batıda gelişen iktisadi ve sosyal akımlar Batı toplumlarının tarihi ve kültürel şartlarının bir ürünüdür. Bu nedenle batının değer

ve inançlar sistemi ile kültürel normlarının yoğurduğu sosyal ve iktisadi yaklaşımlar arasında fonksiyonel bir ilişki vardır. Bu bakış açısına göre de; kapitalist ve sosyalist sistemleri meydana getirenin aslında onların insanlar arası inanç ve değerler sistemine dayanan ideolojileri olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu duruma örnek olarak ise John Stuart Mill'in "Bağımsızlık Teorisi" gösterilmektedir. Bu teoriye göre; çalışan yoksulları yöneterek kendi kendilerine düşünmelerine izin verilmemesi, önlerine koyulan görevleri uyumlu bir şekilde yerine getirmelerinin istenmesi, düzenin sağlam ahlak kurallarını teşkil etmektedir.¹²⁴

Bu bölümü bitirirken son olarak, kapitalizm ve küreselleşmeyle ilgili farklı bir bakış sergileyen Max Weber'in görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. Weber, küreselleşmenin sanayileşme sonrası dönemin geliştirdiği bir olgu olarak algılanmasına rağmen aslında etkilerini çok daha eski dönemlerde gösterdiğini söylemektedir. Ona göre, üzerinde incelemeler yaptığı dünya dinlerinin hemen hepsi "fetih" veya benzeri ideolojileri aracılığıyla küresel bir yayılmayı hedeflemişlerdir. Onların bu yayılmacı iradeleri tabiatıyla küresel bir vizyon gerektirmekte veya böylesi bir ufka ilgiyi sürekli olarak beslemektedir.¹²⁵

¹²⁴ Türkdoğan, *age.*, ss. 157-158.

¹²⁵ Nurullah Ardıç, "İbn Haldun ve Weber'de Bilgi ve Bilim Sorunu", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 15, (2/2003), ss. 139-167.

III. BÖLÜM

İBN HALDUN' DA DİN - İKTİSAT ETKİLEŞİMİ

3.1. GENEL BAKIŞ

İbn Haldun'un düşünce yapısı içerisinde ekonomi önemli bir yer tutar. Ona göre ekonomi yani beslenme, barınma, giyinme vb. maddi ihtiyaçların karşılanması bedevilik-hadarilik, başkanlık-hükümdarlık, asabiyet-mülk, din-ahlak gibi temel değerlerle yakından ilgilidir. Maddi ihtiyaçlar dikkate alınmadan ne toplum ne de sosyal değerler açıklanabilir. Geçim yollarını dikkate almayan umranla ilgili yorumlar eksik kalır.¹²⁶

İbn Haldun'a göre her türlü toplumsal olay ve bunların gelişimi üzerinde iktisadi ve maddi şartların büyük etkisi vardır. İktisadın insan hayatı ve toplumsal yaşam (Umran) üzerindeki etkisi çok farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. İnsan hayatı üzerinde önemli etkileri bulunan iktisat, toplumsal yaşam tarzının da vazgeçilmez bir unsurudur. İbn Haldun ilk defa kendisinin inşa ettiğini söylediği ve *Mukaddime* adlı eserinde de sıklıkla üzerinde durduğu toplum halinde yaşama, medeniyet anlamlarına gelen umranın açıklamasını da şu şekilde yapmaktadır,

“Herhangi bir sebeple, bir yerde şehir ve kasaba kurulur, burası canlı, hareketli ve kesif içtimai, iktisadi, idari, siyasi ve ilmi faaliyetlere sahne olursa, bu durum umranın kurulması, ilerlemesi ve artması şeklinde ifade edilmekte, aksine bu tür faaliyetler geriler ve zamanla ortadan kalkarsa, bu durum da umranın azalması, gerilemesi ve yıkılması şeklinde ifade edilmektedir. Bu tür faaliyetler dünya çapında ele alındığında da “umranu'l-alem” (âlemin umranı), “umranu'l-beşer” (insanlık medeniyeti) gibi universal medeniyet kavramı ortaya çıkmaktadır.”¹²⁷

İbn Haldun insanın fitratından gelen gıda maddelerine duyduğu ihtiyaç konusuna işaret için Kuran-ı Kerim'deki “Allah zengindir, sizler fakirsiniz”¹²⁸,

¹²⁶ Uludağ, *İbn Haldun*, s. 107.

¹²⁷ Uludağ, “Giriş”, s. 113.

¹²⁸ Muhammed 47/38.

“(Allah kendi) tarafından (bir lütuf olarak) semalarda ve yerde olan her şeyi size musahhar, (emrinize müheyya ve istifadenize amade) kıldı.”¹²⁹ gibi birçok ayeti örnek gösterir. İnsanların etraflarındaki malzemeleri direkt olarak değil de bir takım işlemlerden geçirdikten (pişirmek, işlemek vb.) sonra kullanabilmesinin, hayatlarını sürdürmek için iktisadi faaliyette bulunmalarına, bir araya gelerek belli üretim faaliyetlerinde iş bölümü ve uzmanlaşmaya gitmelerine ve topluluklar halinde yaşayarak yeryüzünü imar etmelerine neden olduğunu söylemektedir.¹³⁰

İbn Haldun’a göre üretimde bulunmak ve iktisadi faaliyetler içinde olmak insanları diğer hayvanlardan ve canlılardan ayıran bir özelliktir. Diğer canlılar ihtiyaç duydukları şeyleri buldukları çevreden hazır olarak temin ederken, yukarıda da bahsettiğimiz üzere insan, ihtiyaç duyduğu şeyleri, etrafında bulunan malzemeleri belirli bir takım işlemlerden geçirdikten sonra temin eder. Bu nedenle üretimde bulunur ve bu özelliği onu diğer canlılardan ayırır. İnsanoğlu bu faaliyetlerden vazgeçemez. Bu yüzden İbn Haldun eserlerinde geçinme ve kazanç elde etmeye ilişkin hususlara diğer konulardan önce yer verir ve bunun sebebinin şöyle açıklar: ”Geçinmeyi diğerlerinden önce anmamıza gelince, geçinme tabii bir zaruret ve ihtiyaç olduğu içindir... Zaruri olan şey kemal olan nesneden önce gelir”¹³¹

Kimi düşünörlere göre İbn Haldun Tarihi Materyalisttir. Dünyayı Allah'ın mı yarattığı yoksa ezelden beri var mı olduğu sorusuna, kainatın maddeden oluştuğı yanıtını verenlere “Materyalist” denmektedir. Daha sonradan Karl Marks, materyalist düşünceyi geliştirmiş ve bunu toplumlar, insanlar ve sınıflar arası ilişkilere uygulayarak “Tarihi Materyalizmi” ortaya koymuştur. Böylece “Marksizm” ve tarihi materyalizm, sosyal hadiselerin açıklanmasında iktisadi faktörlere önemli yer vermektedir. Bu bakış açısı kısmen İbn Haldun'un geçinme ve kazanca ilişkin görüşlerini öncelikle anlatmasıyla benzeştirilmiştir.¹³²

Tarihi materyalizme göre de toplumsal değişimin nihai belirleyicisi; insanların ortak bir gaye takip etmeleri, yaşamak için gerekli geçimlik vasıtaları

¹²⁹ Casiye, 45/13.

¹³⁰ İbrahim Erol Kozak, *İnsan Toplum İktisat*, Değişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 21.

¹³¹ Kozak, *İnsan Toplum İktisat*, s.22.

¹³² Kozak, *age.*, s. 30.

üretmeleri ve mübadele etmeleridir.¹³³ İbn Haldun'un, iktisadi hadiselerin, bütün toplumsal hadiseler arasında en başta geldiğini ve diğerlerini doğurduğunu söylemesi nedeniyle, Tarihi Materyalizmin kurucusu olan Karl Marks'ın öncülerinden olduğunu söyleyenler de vardır.¹³⁴

Ancak İbn Haldun'un tarihi materyalist olduğunu söylemek, aşırı zorlamacı ve ideolojik bir yaklaşım olacaktır. Çünkü İbn Haldun, iktisadi faaliyetlere böyle temel bir yer vermekle birlikte daha da ileri giderek iktisadi faaliyette bulunmanın Allahın emri olduğunu ve dini bir görev olduğunu söylemiştir. Bu söylemiyle kendi zamanına kadar oluşan ve kendinden sonraki dönemde de Fizyokratlar ve Klasiklere kadar devam eden düşünceye uygun şekilde, din ile iktisadi birlikte ele aldığı görülmüştür. Bu yüzden İbn Haldun, iktisat ile ilgili görüşlerini bildirirken sık sık Kur'an-ı Kerim'den alıntılarda bulunmuştur. Kur'an-ı Kerim'de yer alan "rızkınızı arayınız"¹³⁵ anlamına gelen ayeti de buna örnek olarak gösterir. Temel ve ilk sebep olarak Allah'ı gösterdikten sonra, vuku bulan olayların maddi sebeplerini incelemek, olaylarla sebepleri arasındaki sebep – sonuç ilişkisini araştırmak materyalist olmayı gerektirmez. Bu anlamda Kur'an-ı Kerim'de de pek çok ayette insanlar, yeryüzündeki düzene bakarak aslında bunların kendiliğinden olmasının imkânsız olduğu ve tüm bunların arkasında ilahi bir düzen ve kanunların olduğunu düşünmeye teşvik edilmiştir.¹³⁶

İbn Haldun, Allah'ın emri ve dini bir görev olarak gördüğü iktisadi faaliyetlerle ilgili gerekli bilgileri, Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla insanoğluna öğrettiğini söylemekte ve böylece de iktisadi faaliyetlere dini bir değer kazandırılmış olmaktadır. Bu şekilde iktisadi faaliyete dini bir anlam ve muhteva kazandırılması, her iktisadi faaliyet kolunun, mesleğin bu iş ve zanaatın ilk öğreticisi, piri olarak bir peygamberi veya önemli bir şahsı kabul etmesi İslam dünyasında yaygın bir durumdur.¹³⁷ Bu konuda İbn Haldun, kendinden önceki

¹³³ Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s. 345.

¹³⁴ Hilmi Ziya Ülgen - Ziyaeddin Fahri, *İbn Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940, s. 151.

¹³⁵ Ankebut 29/17.

¹³⁶ Kozak, *age.*, s. 34.

¹³⁷ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1974, s. 180.

dönemlerde yaşamış kimi düşünürler ve birçok İslam âlimiyle aynı paralelde düşüncelere sahip olmuştur.

Bu paralelliği göstermek amacıyla, İbn Haldun'dan önce yaşamış olan Gazali'nin düşüncelerini aktarmakta yarar vardır. Gazali (1058-1111) belli bir zanaat ve ticaretle uğraşmayı dini bir vecibe, mecburiyet olarak görmektedir. Ona göre ticaret ve sanat farz-ı kifayedendir. Çünkü bunlar ihmal edilirse geçim olmaz, insanlar açlıktan ölür. Dünya nizamı, karşılıklı yardımlaşma ve vazife taksimi ile mümkündür. Ona göre, herkes aynı işi yapsa ve diğer işler yapılmasa hayat felce uğrar. Bu nedenle, “Ümmetimin ihtilafı geniş bir rahmettir” hadisinin bir manasının da insanların ticaret ve zanaatlarda işbölümü, ihtisaslaşmaya gitmeleri sonucunda üretim bolluğu ve refahın ortaya çıkması olduğunu söylemektedir.¹³⁸

İbn Haldun'un en çok tartışma konusu yapılan görüşlerinin başında iktisadi faaliyetlere ilişkin görüşleri gelmektedir. Bu görüşleri bugün bile tartışma konusu edilmekte, incelenmekte ve örnek alınmaktadır. İbn Haldun'dan önce de iktisadi faaliyetlere yönelik açıklamalarda bulunulmuş, konu hakkında çalışmalar yapılmıştır ancak iktisadi yapının sosyal yaşam ve davranışlar üzerindeki etkilerini bu denli inceleyen ve sosyal yaşam üzerinde iktisadi faaliyetlerin oldukça etkili olduğunu açıklayan başka biri olmamıştır. Kendisi de yaptığı bu çalışmanın yeni bir düşünce sistemi olduğunu bilmekte ve başarısını Allah'ın yardım ve ilhamına bağlamaktadır.¹³⁹

İbn Haldun, incelemelerinde geniş yer verdiği iktisadi faaliyetleri ve bunların etkilerini “Tarih” adını verdiği inceleme dalı adı altında toplamaktadır. Ancak onun tarih anlayışı kendinden önceki ilim adamlarının tarih anlayışından farklıdır. Onun söylediği anlamda tarih, oldukça geniş ve kapsamlı bir bilim dalıdır ve içerisinde sosyolojiyi, iktisadı, siyaset ilmini, antropolojiyi barındırmaktadır.¹⁴⁰

İbn Haldun, kendinden önce gelen İslam âlimlerinden farklı bir düşünce yapısına sahiptir. Ona göre bu âlimler olayları sadece olduğu gibi anlatmış,

¹³⁸ İbrahim Erol Kozak, “İbn Haldun'da İktisadi Faaliyetin Yeri, Önemi ve Tesirleri”, <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/IIBD/article/viewFile/3303/3186> [12.05.2010].

¹³⁹ Kozak, *age.*, s. 24.

¹⁴⁰ Kozak, *age.*, s. 24.

araştırmacı olmamış, taklit yoluna başvurmuşlardır. Olaylara eleştirel bir anlayışla yaklaşmamışlardır. Bu kişiler sosyal ve iktisadi konulardan hiç bahsetmemiş ya da çok kısa bir bahiste bulunmuşlardır. Oysa iktisadi faaliyetleri Allah'ın emri olarak gören ve sosyal hayat üzerinde büyük etkisinin olduğunu düşünen İbn Haldun, iktisadın sosyal yaşam üzerindeki etkisini ayrıntılı şekilde ele almıştır.¹⁴¹

İbn Haldun iktisadi faaliyetlere yer vermiş, onları öncelikli olarak ele almıştır. Ancak bu öncelik onun iktisadi faaliyetleri en üst değer olarak gördüğü anlamına gelmemektedir. Ona göre iktisadi kalkınmanın ahlakî değerler ile paralel gitmemesi nedeniyle hem yerel hem de uluslararası alanda gayri ahlakî uygulamalar gerek toplum gerekse dünya barışının yara almasına neden olmaktadır. Bu nedenle İbn Haldun ekonomik kalkınmada ahlakî değerleri üstyapı, iktisadî değerleri ise altyapı kurumu olarak ele almakta ve bunların karşılıklı etkileşiminden bahsetmektedir. İbn Haldun kaçınılmaz olan bu etkileşim sürecinin sağlıklı ve toplum yararına olması için üstyapı kurumu olan ahlakî değerlerin dikkate alınmasını tavsiye etmektedir. *Mukaddime*'de her ne kadar iktisadi faaliyetlerin manevi değerleri etkilediğini söylemişse de, din ve ahlaka üstün bir değer verdiği için, bu değerlerin iktisadi yapıya göre değişmesini değil, iktisadi ilişkilerin ve zihniyetin bu değerlere göre değişmesini uygun bulmaktadır. Ona göre iktisadi yapı üretim, tüketim ve üstün ahlaki - dini esaslara uygun olarak itidal, kast, meşruluk, tabilik ölçüleri içerisinde israfa sapılmadan yönlendirilmelidir.¹⁴²

Ona göre iktisadî hayat ahlakî ve dinî değerlere göre düzenlenmelidir. Çünkü insanların yaradılış amacı hayatta sürekli kalmak veya herhangi bir şekilde yaşamak değil, insanlığına yaraşır bir dünyevî hayat sürmek ve ahirette kurtuluşa ulaşmaktır.¹⁴³ Bu bakış açısı birçok Batılı düşünürde de vardır ve yeri geldikçe bunları aktarmaya çalışacağız. İktisadî hayat ile ahlak arasındaki ilişkiler üzerinde çalışmalar yapan Max Weber'in bu ilişkiyi "iktisadî ahlak" olarak tanımlaması bu durumun bir örneğini teşkil etmektedir.¹⁴⁴

¹⁴¹ Uludağ, "Giriş", ss. 75-81.

¹⁴² Kozak, "İbn Haldun", s. 2.

¹⁴³ Kozak, agm., s. 2.

¹⁴⁴ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, İnsan Yayınları, Kayseri 1996, s. 289.

Bundan sonraki süreçte, İbn Haldun'un *Mukaddime*'de dağınık şekilde yer verdiği iktisadi faaliyetler bölümler halinde açıklanmaya çalışılacaktır. Bunu yaparken bir yandan da bu görüşlerinin din ile olan ilişkisini aktarmak amaçlanmaktadır.

3.2. UMRAN, İŞBÖLÜMÜ ve UZMANLAŞMA

İnsanlığın başlangıcından beri birlikte yaşama içgüdüleri insanların içinde bulunmuştur. Bu birlikte olma halinin birçok nedeni bulunabilmektedir. İktisadi, sosyal, kültürel, siyasi vb. nedenlerle insanlar birliktelikler oluşturmuşlardır.

İnsanlar yiyecek, içecek, giyecek ve savunma ihtiyaçlarını gidermek için ilk defa işbölümü yapmaya başladıktan sonra iktisadi faaliyetler gitgide gelişmeye ve çeşitlenmeye başlamıştır. Çünkü tek başına üretim yapacak gücü olmayan insan, işbirliği içerisinde ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretim yaptıktan sonra, yaptığı fazla üretimi ihtiyacı olan insanlara satarak ilk ticari faaliyetleri gerçekleştirmiştir. İlk çağlardan beri işbölümü ve dayanışma içerisinde gerçekleştirilen üretim faaliyetleri günümüze kadar bir hayli yol almış, çeşitlenmiş günlük yaşamın vazgeçilmez parçası haline gelmiştir.

İnsanların hayatta kalabilme amacıyla bir araya gelmeleri, bu birlikteliği işbölümü ve dayanışma ile geliştirmeleri İbn Haldun'un önemli inceleme alanlarından birini oluşturmuştur. Toplumsal yaşam üzerine önemli değerlendirmelerde bulunan İbn Haldun, toplumsal hayatın işbölümüyle başladığını söylemektedir. Bu nedenle de bu kısımda ilk önce İbn Haldun'un işbölümü ve toplumsallaşmaya yönelik görüşlerine yer verilecektir. Sonrasında da toplumsallaşma sonucu ortaya çıkan "Ticaret" üzerindeki değerlendirmelerine yer verilecektir.

3.2.1. İbn Haldun'da İşbölümü ve Toplumsallaşma

İbn Haldun, insanlık tarihinin gelişmesinde, toplumların içinde buldukları sosyal yapıyı, teşkilatlanmayı oluşturmalarında iktisadi faaliyetlerin önemli bir yeri olduğunu ifade etmektedir. Ona göre insanların ve toplulukların

içinde buldukları farklılıklar ve çeşitliliklerin nedeni, onların geçim tarzları ve uğraştıkları iktisadi faaliyetlerin değişik olmasından ileri gelmektedir.¹⁴⁵

İnsanların toplum halinde yaşamaları zaruridir. Filozoflar bu hususu “insan tabiatı gereği medenidir” sözüyle ifade etmişlerdir. İbn Haldun’da insanın yaratılışı gereği yalnız yaşayamayacağını, geçinme ve korunma ihtiyaçlarını karşılayabilmek için topluluklar halinde yaşamaları gerektiğini söylemektedir. *Mukaddime*’sinde geliştirdiği umran biliminin konusunu insanın toplumsal yaşamı olarak açıklamakta, insanların toplum içinde bütünleşmelerinin kaçınılmaz bir olay olduğunu ve bunun da umranın anlamı olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamıyla toplumsal yaşamı maddi gereksinmelerle koşullanan insanın birleşmiş üretici faaliyeti olarak görmektedir.¹⁴⁶

İnsanların topluluklar halinde yaşaması ve ihtiyaç duyduğu malzemeleri doğadan direkt olarak temin edememesi nedeniyle işbölümüne başvurmaları da kaçınılmaz bir gerçekliktir. İbn Haldun bu konuyu şu şekilde açıklar,

“Allah Teâlâ insanı yaratmış, gıdasız yaşaması ve hayatını devam ettirmesi mümkün olmayacak surete ve biçime koymuş, fitratı ile gıdasını aramayı ve kendisine tevdi edilen kudret ile bunu elde etmeyi ona belletmiştir. Ancak insanlardan bir kişinin kudreti, muhtaç olduğu bahis konusu gıdayı tek başına elde etmeye kâfi gelmez. Hayatını devam ettirmesi için bu gıdanın asgari olan kısmını bile tam olarak temin edemez. Bu gıdanın, farz edilmesi mümkün en az miktarını ele alalım, bu miktar mesela bir günlük rızık kadar buğday olsun, işte bu miktar bile onu öğütme, hamur yapma ve pişirme gibi birçok zahmet ve muameleden sonra hâsıl olur. Bu üç işten her biri için bir takım alet ve edevata muhtaç olur. Bunlar ise demirci, marangoz ve çömlekçi gibi müteaddit sanatları icra eden şahıslar olmadan vücuda gelmez. Farz et ki, insan hiçbir muameleye tabi tutmadan doğrudan doğruya buğday tanesi yemektedir. Bu takdirde bile ekme, hasat etme, daneyi başağından çıkarmak için dövme gibi bahis konusu işlerden daha çok olan diğer bir takım muamelelere ilaveten tohuma muhtaçtır. Bu muamele ve işlerden her biri de ayrıca evvelkisinden daha fazla bir

¹⁴⁵ İbn Haldun, “Giriş”, s. 324.

¹⁴⁶ Turan Dursun - Ümit Hassan, *İbn Haldun’da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 76.

takım sanatlara ve aletlere ihtiyaç gösterir. Bütün bunlara veya bir kısmına bir tek şahsın kudretinin kâfi gelmesi imkânsızdır. O halde hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudretler bir araya toplanmalıdır ki, hem kendisinin ve hem de onların rızık ve maişetleri temin edilmiş olsun. Bu zaruri olarak böyledir. Yardımlaşma suretiyle, istihsal (üretim)e iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kâfi miktarda mal ve rızık hâsıl olur.”¹⁴⁷

İbn Haldun’un da bahsettiği üzere insanlar hayatlarını sürdürebilmek için zaruri olarak birlikte yaşamak zorundadırlar. Bu yüzden O, üzerinde fazlaca durduğu ve iktisadi faaliyetlerin en önemli başlangıç noktalarından biri olarak gördüğü umranı insanların birlikte yaşamak için bir araya gelmeleri ve buna yönelik örgütlenmeler sonucu ortaya çıkan ilişki biçimlerinin toplamı olarak görmektedir. Toplumsal yaşam bir mecburiyettir. Eğer toplumsal yaşam tarzı mevcut olmasaydı insanların varlıkları ve onlar vasıtasıyla Allah’ın âlemi mamur ve onları arzda kendine halife kılma isteği tam olarak gerçekleşmemiş olurdu. İbn Haldun işte bu içtima ve toplu olarak yaşamayı umran olarak tanımlamıştır.¹⁴⁸

Umranın tanımını yapan ve onu toplumsallaşma, toplu halde yaşama faaliyeti olarak gören İbn Haldun, insanların oluşturduğu toplulukların hayvanlarınkinden farklı olduğunu da belirtmek istemiştir. Bunu yapmak için de arı ve çekirge sürülerini örnek olarak göstermektedir. Ona göre arı ve çekirge gibi bazı canlılar toplu halde yaşarlar ve bünyesi itibariyle kendilerinden farklı olan yine kendi türlerinden bir başkana itaat ederler. Ancak bu hayvanlarda var olan bir başkana itaat etme, ona tabi olma halinin, bir düşünce ve siyasetin gereği değil, yaradılışın ve içgüdünün gereği olarak mevcuttur. Böylece de insanların oluşturdukları toplumla hayvanların oluşturdukları toplum birbirinden ayrılmaktadır.¹⁴⁹

Çevremize baktığımız zaman birçok hayvanın sahip olduğu görme, işitme, duyma, kuvvet vb. özelliklerin insanın sahip olduğu aynı özelliklerden daha üstün olduğu kolayca anlaşılabilir. Ancak Allah hayvanlara verdiği bu yeteneklerden daha üstün bir yetenek olan fikir ve eli insanlara bahşetmiştir.

¹⁴⁷ İbn Haldun “Giriş”, s. 213.

¹⁴⁸ Uludağ, *İbn Haldun*, s. 61.

¹⁴⁹ Uludağ, *age.*, ss. 61-62.

Düşüncelerini eyleme geçiren eliyle insan birçok alet yapmakta, bu aletler sayesinde de zayıf noktalarını güçlendirerek üstün hale geçmektedir. Tek başına kendini savunmaktan aciz olan insan kendi cinsinden olan kişilerle yardımlaşma yoluna gitmektedir. Yardımlaşma olduğu zaman insanın gıdasını teşkil eden erzak ve savunmasına yarayan silah temin edilmekte, bu suretle insanın bekası hususundaki Allah'ın hikmeti tam olarak gerçekleşmektedir.¹⁵⁰

İbn Haldun iktisadi faaliyetlerin gelişme seviyelerini ifade etmek için “Umran” ve “İmar” kavramlarını sıklıkla kullanır. Ona göre her kavmin içinde yaşadığı toplumu ve çevreyi imar etme tarzı vardır ve tarihin konusu da bunları araştırmaktır. Fıtratları gereği toplu yaşama içgüdüsüne sahip olan insanların birbirleriyle yardımlaşmalarına neden olan etkenlerden en önemli iki tanesi iktisat ve güvendir. İnsanlar, bir arada bulunmaları ve yardımlaşmaları sonucunda iktisadi faaliyetler başlamakta ve hayatlarını sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda, giyinme vb. malzemeleri temin edilmektedir. İç ve dış tehditlere karşı toplumsal bütünleşmenin sağlanmasıyla da güven ihtiyacı giderilmektedir.¹⁵¹

3.2.1.1. Bedevi Umrandaki İşbölümü ve Uzmanlaşma

Bundan sonraki bölümde üzerinde daha ayrıntılı şekilde duracağımız Bedevilik ve Hadarilik kavramları ve buralardaki iktisadi faaliyetlere bu bölümde kısaca yer vereceğiz. Umran konusundan bahsettiğimiz için, Bedevi Umran ve Hadari Umrana burada yer vermemiz uygun olacaktır.

Fıtratı gereği topluluklar halinde yaşamak zorunda olan insanlar, ihtiyaç duydukları malzemeleri temin edebilmek için işbölümü ve dayanışma içerisinde bulunmak zorundadır. Bu noktada İbn Haldun her toplumda ortaya çıkan işbölümü ve uzmanlaşmanın aynı olamayacağını, farklı toplumlarda farklı dayanışma şekillerinin mevcut olacağını söylemektedir. Bu dediğini daha da derinlemesine incelemek için umranı, bedevi ve hadari umran olarak ikiye ayırmaktadır.

¹⁵⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 214.

¹⁵¹ Yahyagül Ceran, “İbrahim Erol Kozak, İbn Haldun’a Göre İnsan- Toplum- İktisat”, *Divan, İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy.21 (2/2006), s. 199.

İbn Haldun bedeviliği; ortaya çıkma, ilk olma anlamında tanımlamakta ve genellikle göçebelik için kullanılmaktadır. Hadariliği ise şehir, kasaba, beldeye yerleşmiş olma olarak tanımlamakta ve genelde yerleşik hayat anlamında kullanılmaktadır.¹⁵² Hayatta kalmak için zorunlu işbirliği halinde olan bedevi toplumlarda işbirliği ve dayanışma genellikle basit, yok denecek kadar az düzeydedir. Çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen bedevi toplumlar geçinmeleri için mecburi gördükleri işleri yerine getirebilmek için işbirliğine başvurmuşlardır. Bu nedenle de bu toplumlarda uzmanlaşma çok fazla gelişmemiştir.¹⁵³

İhtiyaç duydukları düzeyde üretim yapan bedeviler iktisadi faaliyetlere çok meyilli değillerdir. Bu durumun sonucu olarak da iktisadi faaliyetlerin temel amaçlarından olan kar ve kazanç elde etme amacı ve hırsı bu tip toplumlarda gelişmemiştir. İnsanı kötü ahlaklı yapabilecek duygu ve düşüncelerden olan hırs, aşırı rekabet, kurnazlık, aldatma gibi davranışlara sahip olmayan bedevi toplumlar refah açısından zengin olamazlar ancak ahlaki açıdan oldukça zengindirler.

3.2.1.2. Hadari Umrandaki İşbölümü ve Uzmanlaşma

Göçebe yaşam tarzına sahip olan ve genelde çiftçilik, hayvancılık gibi temel faaliyetlerde bulunan ve aşırı üretim yapmayan bedevi toplumlar, işbölümü ve dayanışma faaliyetlerini düzgün bir şekilde yapabilirlerse gitgide hadarileşmeye başlarlar. İşbölümü ve uzmanlaşmanın sonucu olarak ihtiyaç fazlası üretim yapan toplumlar ürettikleri bu ürünleri satarak kazanç elde ederler. Kazanç elde ettikçe ve ihtiyaçları giderildikçe daha farklı ihtiyaçlara gereksinim duyan, farklı zevk ve hazları tatmak isteyen toplumlar, refah düzeyleri arttıkça daha az çalışmak ve daha rahat bir yaşam sürmek isterler.

İhtiyaçlarını giderebilmek için göçebe hayat süren bedevi toplumların refah seviyeleri yükseldikçe yerleşik hayata geçmeye başlarlar. Yerleşik hayata geçen toplumlar, bedevi toplumlarda olduğu gibi diri ve canlı değillerdir. Zenginlik, refah ve bolluk “Bireycilik felsefesi”ni doğurmuştur. İnsanlar sadece kendilerini düşünür hale gelmiştir. Bu nedenle de insan, toplumun onu sürüklediği yöne doğru savrulur. Toplumdaki ahlaki bozulma, çözülme insanı etkiler ve

¹⁵² Uludağ, *İbn Haldun*, s. 63.

¹⁵³ İbn Haldun, *age.*, s. 324.

insanda kent yaşantısının getirdiği olumsuz eğilimlere karşı duramaz, bozulur. İbn Haldun bu durumu anlatmak için, “refah ve hadaretten hâsıl olan ahlak, bizatihi bir ahlak bozulmasıdır” demektedir.¹⁵⁴

Birlikte yaşama zaruretinden doğan yardımlaşma ve dayanışmanın mevcut olduğu bedevi umrandan farklı olarak hadari umranda (şehirlerde) yardımlaşma ve dayanışma genellikle menfaat ilişkisine dayanmaktadır. Bedevi toplumlar medenileşmeye doğru yol aldıkça çalışma hayatında birçok işbölümü ortaya çıkmakta ve bu durumun sonucunda da, bedevilik döneminde birçok işi birlikte görmeye mecbur olan birey kentte tek bir işte uzmanlaşmak zorunda kalmaktadır. Bu yüzden şehir hayatında insanlar sınıflara ayrılmaktadır. Bir kısmı sanat ve sanayi alanında çalışarak geçinmeyi, diğer bir kısmı ise ticareti meslek edinmeyi tercih etmektedir.¹⁵⁵

Genelde temel ihtiyaç malzemelerini şehrin çevresinde yerleşen bedevi toplumlardan temin eden hadariler daha çok uzmanlaşma gerektiren işleri yapmakta ya da yapmak istemektedirler. Geçimini sağlamak için ihtiyaç duyduğu malzemeleri temin edebilen insanlar, lüks ve refah içerisinde yaşayabilmek için çalışmaya ve işbirliğine başvurmaktadırlar. Ancak ileriki bölümlerde de bahsedeceğimiz üzere, şehirlerde ortaya çıkan ahlaki bozulmanın sonucu olarak, iyi düşünce ve ahlaka sahip olmayan kişiler kendilerine avantaj sağlamak amacıyla çok rahatlıkla içerisinde buldukları ve işbirliği yaptıkları topluluğun aleyhinde faaliyette bulunabilmektedirler.¹⁵⁶

3.2.1.3. Coğrafya, İklim ve Gıda Rejiminin İktisadi ve Dini Bağlamda İnsan Üzerindeki Etkileri

İbn Haldun, coğrafya ve iklim şartlarının; kıt kaynakların mevcut olduğu ve ancak yaşayabilecek düzeyde üretim yapılabilen bedevi toplum ile bolluk ve refah içerisindeki bir yaşam tarzı olan, insani hazların oldukça çeşitli olduğu hadari toplum üzerindeki etkilerinden de bahsetmektedir.

¹⁵⁴ Uludağ, *age.*, s. 65.

¹⁵⁵ Recep Yumuk, “İbn Haldun’da Devlet Görüşü”, <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/IIBD/article/viewFile/2935/2831> [15.08.2010].

¹⁵⁶ Nihat Falay, *İbn Haldun’un İktisadi Görüşleri*, Güryay Matbaacılık, İstanbul 1978, s. 24.

İbn Haldun *Mukaddime*'de insan için toplumsal hayatının zorunlu olduğunu ortaya koyduktan sonra, yeryüzünün insanların toplum halinde yaşamalarına imkân veren bölgelerini tespit etmekte ve bu bölgeleri incelemelerini açıklamaktadır. Yedi bölge ve yedi iklime ayırdığı yeryüzünün, insanların toplum halinde yaşamalarına imkân veren bölgelerinin üçüncü, dördüncü ve beşinci bölgeler olduğunu öne sürmektedir.¹⁵⁷

Bu bölgeler, yani üçüncü, dördüncü ve beşinci bölgeler, aşağı yukarı bugünkü Akdeniz çevresi ve Ortadoğu'nun belirli bölgelerine karşılık gelmektedir. İbn Haldun'a göre dünyanın iki zıt bölgesi olan güney kutbu ile kuzey kutbu, toplumsal yaşam veya umran açısından en elverişsiz bölgelerdir. Çünkü bu bölgelerden güney kutbu (genel olarak ekvator ve çevresini kastetmektedir) aşırı sıcak, kuzey kutbu ise aşırı soğuktur. Bu iki uç kutuptan yerkürenin ortasına doğru gelindikçe, iklim, insanların yaşamlarını sürdürmelerine olanak verecek ölçülerde olmaktadır. İbn Haldun, yerkürenin orta kısmında yer aldığını söylediği üçüncü, dördüncü ve beşinci bölge iklimlerine "Mutedil İklim" demektedir.¹⁵⁸

Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimler mutedil iklimler olduğu için, toplumsal yaşam ve bunun sonucunda oluşan bilimler, sanatlar, yiyecekler giyecekler bu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Toplumsal örgütlenmeye her bakımdan en uygun olan, İbn Haldun'un deyişiyle en mutedil olan iklim ise dördüncü iklimdir. Bu iklim veya bu bölge, günümüzde Irak ve Suriye'nin bulunduğu bölgedir. Toplumsal örgütlenmenin ve bunun sonucunda ortaya çıkan meskenlerin, yiyecek ve giyeceklerin, bilimler ve sanatların ürünleri olan araç ve gereçlerin öncelikle bu bölgelerde ortaya çıkmış olmaları, bu bölgelerin insani yaşama daha elverişli olduğunu göstermektedir.¹⁵⁹

İbn Haldun beden, renk, ahlak ve dini bakımdan en mutedil insanların 3'üncü, 4'üncü ve 5'inci bölgelerde olmalarının, peygamberlerin de çocuklukta bu gölgelere gönderilmelerinin bu bölgelerin insanların en mutedil insanlar olduklarını kanıtlar nitelikte olduğunu söylemektedir. Buralarda yaşayan insanlar

¹⁵⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 259.

¹⁵⁸ İbn Haldun, *age.*, s. 259

¹⁵⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 260.

iktisadi hayatta da bu mutedilliklerini göstermektedirler. İnsanların alışverişlerinde altın ve gümüş gibi madenler kullanmaları, onların toplumsal ilişkilerinin ne denli düzeyli olduğunu göstermektedir. Bu bölgelerde yaşayan insanlar her türlü aşırıktan uzak durmaktadırlar. Ahlakı ve dini açıdan daha üstün toplumlar olan bu bölgenin toplumlarında iktisadi faaliyetler de kurallar çerçevesinde şekillenmektedir. Kurallara uyma konusunda tutarlı olan insanlar iktisadi faaliyetlerde diğer insan topluluklarını geçmekte ve bu sayede bu coğrafyalarda toplumsal yaşam koşulları daha elverişli bir hal almaktadır.¹⁶⁰

3.2.2. Toplumsallaşmanın Ürünü Olarak Ticaret ve İnsan Üzerindeki Etkileri

İbn Haldun, ticarete iki farklı açıdan yaklaşmaktadır. İbn Haldun, ticareti hem toplumsallaşmanın bir sonucu olarak hem de bir geçim yolu olarak ele almaktadır. Bu kısımda İbn Haldun'un ticareti toplumsallaşmanın bir sonucu olarak görmesini ele alacağız. Rızık ve Kazanç bölümünde ise, ticareti bir geçim yolu olarak ele alacağız.

Toplumsallaşmanın ürünü olarak ticaret, insan hayatının devamlılığını sağlayan, insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla birbirleriyle ilişki kurmalarına sebep olan bir faaliyettir. Ticaret insanların toplum halinde yaşamaları sonucu ortaya çıkmış ve zaman içerisinde önemi gitgide artmış bir olgudur. Günümüzde toplumsal hayat içerisinde çok önemli bir yer edinen iktisat ve iktisadın en önemli unsurlarından olan ticaretin insan hayatı ve davranışları üzerinde önemli etkileri vardır.

Ticaretin insan hayatındaki yeri ve din ile münasebetine yer vereceğimiz bu kısımda önce İbn Haldun'un görüşlerine yer vereceğiz sonrasında da onun görüşlerinin günümüzde de geçerliliğini koruyup korumadığını göstermek amacıyla günümüz iktisatçılarının görüşlerini ele alacağız.

3.2.2.1. Günümüz Çağdaş İktisatçılarının Düşünceleri

Mücadele, çekişme ve aşırı rekabet etmek vesilesiyle yüksek kazanç elde etme düşüncesi insanı ahlaki yönden zayıflatmaktadır. İbn Haldun'un sahip

¹⁶⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 697.

olduğu bu düşünce yapısı bugün bile geçerliliğini korumakta, kendisine taraftar bulmaktadır.

Günümüz iktisatçılarından olan Schumacher'e göre çağımızda, içerisinde bulunulan karmaşıklık ve bunalımın nedeni; hikmete, fazilete dayalı değerlerin terk edilerek insanların sınırsız bir rekabet, hırs, tamah, kıskançlık ve çekişmeye itilmeleridir. Ona göre çağdaş sistemler insanların içinde bulunan hırs ve haset duygularını tahrik ederek devamlılıklarını sağlamakta ve en sonunda da insanın basireti, huzur ve saadeti yok olmaktadır.¹⁶¹ Schumacher bu tespitini *Küçük Güzeldir* adlı eserinde şu şekilde ele almaktadır,

“Açgözlülük ve kıskançlık gibi kötü huylar düzenli biçimde beslenip geliştirilirse, kaçınılmaz sonucu en azından insan aklının yitirilmesi olur. Açgözlülük ya da kıskançlığın dürttüğü bir insan, her şeyi olduğu gibi, tam kapsamıyla ve tam bir bütün halinde görebilme yeteneğini yitirir, başarısı başarısızlığa dönüşür. Bütün bu toplum bu kötü huylara kapılmışsa, gerçektende şaşırtıcı işler başarılabilir; ama giderek günlük varoluşun en temel sorunlarını çözemeyecek hale düşer. Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) hızla yükselebilir ama istatistikçilerin ölçüsüyle; gittikçe büyüyen hayal kırıklıkları yabancılaşma, güvensizlik ve benzeri duyguların altında ezildiklerini duyan gerçek insanların deneyimlerinden çıkan ölçüyle değil. Bir süre sonra GSMH bile daha fazla yükselemez artık; hem de bilimsel veya teknolojik bir başarısızlıktan dolayı değil, ezilen ve sömürülenler kadar, yüksek ayrıcalıklı grupların da toplumsal işbirliğinden kaçması sonucu ortaya çıkan felç durumundan ötürü.”¹⁶²

Ahlaki değerleri hiçe sayarak, kendi refah seviyesini arttırmak amacıyla birbirleriyle çekişmeye ve tüketiciyi aldatmaya yönelik faaliyetlere girişen tüccarla ilgili Schumacher, şu saptamada bulunur,

“Ruhu mahveden anlamsız, mekanik, tekdüze, ahmaklaştırıcı bir iş hayatı insan doğasına bir tür hakaret sayılır. İster istemez ya bir kaçış ya da bir saldırganlık psikolojisi yaratacaktır ve çalışanlara ne kadar

¹⁶¹ Kozak, *İnsan, Toplum, İktisat*, s. 154.

¹⁶² E.F. Schumacher, *Küçük Güzeldir*, trc. Osman Deniz Tekin, E Yayınları, İstanbul 1979, ss. 35-46.

çıkar, ne kadar eğlence sağlanırsa sağlansın, ortaya çıkan yıkım onarılamayacaktır.”¹⁶³

İbn Haldun’un ticarete ve dönemindeki tacirlere dair anlattıkları, Max Weber’in bahsettiği ve Kapitalist toplumlarda yer alan sermayedarın özellikleriyle de benzerlik göstermektedir. Max Weber kapitalist ruhu, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde şu şekilde tanımlamaktadır: “Dünyevi mallar için uğraşmanın kendi içinde amaç olarak düşünüldüğünde onlar için ahlaki bir değer taşıdığını pek düşünemeyiz.”¹⁶⁴

İbn Haldun’un, kendi döneminde yaşayan tüccarların kar elde etmek için her fırsatı kullandığına ilişkin görüşü, onun döneminde yaşamış tacirlerin kapitalist ekonominin ölçütlerine uygun hareket ettiği izlenimini oluşturmaktadır. Kendi dönemindeki Müslüman tüccarın kar elde etme duygusuyla ilgili anlattıkları, bu günkü kapitalist tacirinkilere benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte yukarıda da bahsettiğimiz üzere, İslam dini kapitalist tüccar tipini öngörmemiştir. İslam, kazanmayı meşru gördüğü gibi vermeyi de emretmektedir. Bunun örneği de sadaka ve zekâttır. Kapitalist toplumlarda olmayan sadaka ve zekât gibi karşılıksız verme davranışları, bu toplumlara yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur. Kapitalist toplumlar, bu eksikliklerini gidermek amacıyla sosyal devlet anlayışını geliştirmiş, İslam’daki sadaka ve zekât kurumunun yerini bu toplumlarda sosyal yardım kuruluşları almıştır.

Thomas Hobbes’un bencilliğe ilişkin görüşlerini geliştiren Bernard de Mandeville’e göre de, ahlakın temelinde kıskançlık, açgözlülük, cimrilik ve kibir vardır ve bütün bunlar endüstriyi canlandıran etmenlerdir. Açgözlülük ve kıskançlık tarafından yönlendirilen üretim etkinliği sosyal bolluğu doğurur.¹⁶⁵

Ticaretin hiçbir şey üretmediğini ve sadece üretilen şeyler üzerinden kar elde etme faaliyeti olduğunu söyleyen F.Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve*

¹⁶³ Kozak, *age.*, s. 155.

¹⁶⁴ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, trc.Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999, s. 77.

¹⁶⁵ Nejat Bozkurt, “Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etik Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar”, *İstanbul Ticaret Üniv Dergisi*, s. 173.
www.iticu.edu.tr/kutuphane/dergi/d2/M00030.pdf [25.08.2010].

Devletin Kökeni adlı eserinde, bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir,

“Uygarlık, üretimle değil, yalnız ürünlerin değişimiyle, yani ticaretle uğrasan bir sınıf yaratmıştır. Bu sınıf, üretimin yönetimini eline geçirmiş, üreticileri ekonomik bakımdan kendine bağımlı hale getirmiş, her iki üretici arasında aracı olmuş, her ikisini de sömürmüştür. Bu, parazit bir sınıftır, gerçek bir toplumsal parazittir. Gerçekte pek önemsiz hizmetleri karşılığında, hem iç, hem de dış üretimin kaymağını gasp etmekte, hızla büyük bir zenginlik yığmakta ve toplumda bu zenginliğe uygun bir yer almaktadır.”¹⁶⁶

Bu kısımda genel hatlarıyla üzerinde durduğumuz bedevilik ve hadarilik kavramları toplumun temelini oluşturmaktadır. Zaman içerisinde ortaya çıkan gelişmeler sayesinde toplumsal hayat çeşitlenmeye başlamış ve büyük devletler ortaya çıkmıştır. Bu değişiklikler iktisadi hayatta da kendini göstermiştir. Toplumsal hayatın ortaya çıkmasına etkiye bulunan önemli faktörlerden olan bedevilik ve hadariliğin iktisadi hayat üzerindeki etkilerini yeni kısımda ayrıntılı olarak aktarılmaya çalışılacaktır.

3.2.2.2. İbn Haldun’un Ticarete Yaklaşımı

İbn Haldun’un da bahsettiği üzere insan, hayatını sürdürebilmek için birçok şeye ihtiyaç duyan ve çevresindeki şeyleri ancak işledikten sonra kullanabilecek şekilde yaratılmıştır. İnsanın bu zayıf yönleri onu ihtiyaçlarını karşılamak için işbirliği yapmaya sevk etmektedir. Bu bağlamda İbn Haldun işbirliği ve dayanışma duygusunu yok eden, mücadele ve çekişme duygularını ön plana çıkaran ticarete karşı çıkmıştır. Burada dikkat etmemiz gereken nokta, ileride de açıklamasını yapacağımız üzere, İbn Haldun’un genel anlamda ticarete değil mücadele ve çekişme duygularını ön plana çıkaran ticarete karşı çıkmasıdır.¹⁶⁷

İbn Haldun ticareti ikiye ayırır ve malı üretildiği yerden tüketicilerin talebini karşılamak üzere ihtiyaç duyulan yere götüren, bu amaçla çeşitli

¹⁶⁶ Bozkurt, agm., s. 174.

¹⁶⁷ Falay, *age.*, s. 24.

zorluklara, risklere katlanan tüccarı metheder. Olması gereken tüccar ve ticaret anlayışının bu olduğunu söyler. Ancak çalışma ve malların faydasını arttırma unsurundan bağımsız, spekülasyona, hile ve aldatmacaya dönük olan ticareti ve bu işleri yapan tüccarı da kötülemektedir. Ona göre olması gereken, ilk tür tacir ve ticaret yapısı iken, insanların çıkarları söz konusu olduğunda ticaretin daha çok ikinci türün özelliklerini taşıdığını söylemektedir.¹⁶⁸

Üretim yapabilmek için karşılıklı işbirliği yapmak gerektiğini anlayan insan birlikte çalışmaya başlamıştır. Bu işbirliğinin sonucu olarak da üretim artmış ve çeşitlenmiştir. İbn Haldun da buradan yola çıkarak geçinme ve kazanç yollarını araştırmıştır; bunları yöneticilik, avcılık, tarım, ziraat ve ticaret diye belirlemiştir. Yöneticiliğin doğal bir çalışma alanı olmadığını söyleyen İbn Haldun, bu yönüyle ticareti olumlu bir faaliyet alanı olarak görmemiştir. Bunun nedenini ise tüccarın mal ve hizmet üretmemesine, üretilen mal ve hizmetleri başkaları adına alıp satmalarına bağlamıştır.¹⁶⁹

İbn Haldun'a göre herkes tüccar olamaz. Tüccar olabilmek için kurnazca pazarlık yapma, inatla fiyat kesme, ustalıklı iş becerme, ihtilafli davaların içinden çıkmaya alışık olma ve sıkı bir şekilde tartışma gibi hususlara sahip olmak gerekir. Ancak böyle şeyler insani faziletlere zarar vermektedir. Bu yönüyle ticareti kumara benzetmektedir.¹⁷⁰

Müslüman bir âlim olan İbn Haldun'un bu görüşünün İslam'la çeliştiği izlenimi oluşması mümkündür. İslam ticareti meşru kılmıştır. Hz. Muhammed de ticaretle uğraşmış hatta rızkın onda dokuzunun ticarete olduğunu söylemiştir. Ancak İbn Haldun aslında İslam'ın ve Hz. Muhammed'in bahsettiği manadaki ticarete karşı değildir. O, kendi döneminde mevcut olan ticareti eleştirmektedir. Kendi döneminde yaşayan tacirlerin kar elde edebilmek için her türlü yola başvurabildiklerini söylemektedir. İslam dininin teşvik ettiği ticaretin ise bu olmadığını savunur. Yaptığı eleştiri, İslam dininin savunduğu ticaret yapısına

¹⁶⁸ Kozak, "İbn Haldun", s. 5.

¹⁶⁹ Falay, *age.*, s. 25,

¹⁷⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 720.

değil, mevcut olan, kar elde etme amacını tek hedef olarak gören ticaret yapısına yöneliktir.¹⁷¹

3.3. BEDEVİLİK ve HADARİLİK

İbn Haldun mülkü asabiyete, asabiyeti bedeviliğe, bedeviliği de zor geçim şartlarına bağlamaktadır. Ona göre asıl olan bedevi hayattır. Hadari hayat sonradan ortaya çıkmıştır. Hadari hayatın kaynağı olarak da bedeviliği göstermektedir. Hadari hayatı bedevi hayatın değişime uğraması ve gelişmesine bağlamaktadır.¹⁷²

İbn Haldun'a göre bedevilerin içinde buldukları ortamın hadarilerinkinden farklı olması, onların hadarilerden farklı gelenek, huy, psikoloji ve fizyolojik niteliklere sahip olmalarına neden olmaktadır.¹⁷³

Bedevilik ve Hadarilik konusuna büyük önem veren İbn Haldun, bedevi toplum ile hadari toplum arasındaki farkları da iktisat temelli olarak ele almaktadır. Lüks, konfor, bolluk, aşırı üretim ve tüketim ve işbölümünü hadari toplumun özelliği olarak göstermektedir.

Farklı toplumlar arasında gözlemlenen değişikliklerin kaynağı olarak bu toplumların gerçekleştirdikleri iktisadi faaliyetler arasında bulunan farklılıkları gösteren İbn Haldun, kimi toplumların ziraat ve bahçecilik; kimilerinin de koyun, keçi, sığır, arı gibi hayvanlara bakma işini meslek edindiklerini söylemektedir. Çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan toplumların bedevi olacağını ifade etmektedir çünkü ona göre bedv/sahra geniştir ve çiftçilik ile hayvancılık gibi faaliyetler ancak geniş alanlarda yapılabilir. Bu kişilerin gıda, barınma ve elbise edinme gibi ihtiyaçlarını karşılamak için yaptıkları bu ekonomik faaliyetler ancak hayatlarını idame ettirecek ve yaşamalarına yetecek düzeydedir.¹⁷⁴

İhtiyaç duydukları asgari malzemeleri tedarik edebilecek düzeyde iktisadi faaliyette bulunan bedevi kavimler bu faaliyetlerini geliştirip ihtiyaçlarının üzerinde zenginlik ve refah seviyesine ulaştıkları zaman, bu onları rahatlığa sevk

¹⁷¹ İbn Haldun, *age.*, ss. 695-699.

¹⁷² Uludağ, "Giriş", s. 103.

¹⁷³ Uludağ, *agm.*, s. 105.

¹⁷⁴ Uludağ, *agm.*, s. 107.

etmiştir. Önceleri hayatlarını devam ettirebilmek için sürekli çalışmak zorunda olan bedeviler, ihtiyaç fazlası üretimi gerçekleştirdikleri zaman, artık farklı amaçlar için iktisadi faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Gitgide hadarileşen bedevi toplumlar artık lüks, ihtişam, zenginlik gibi amaçlar için iktisadi faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır.¹⁷⁵

İbn Haldun bedevi hayatı hadari hayata üstün görmektedir. Ona göre bu üstünlük ancak asabiyetlerine dayanarak mülk (Devlet) sahibi olan bedeviler için geçerlidir. Asabiyete bağlı olarak bir bütünlük oluşturamayan göçebe ve kırsal alanda yaşayanların iktisadi ve ticari anlamda şehirlilere bağlı olduklarını söylemektedir. Şehirlerde yaşayan hadariler rahata düşkün olduklarından hayatlarını devam ettirmeleri için gerekli olan ihtiyaç malzemelerini genelde şehirlerin çevresinde yaşayan, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan bedevilerden temin etmektedirler. İbn Haldun'a göre hayatlarını devam ettirebilmek için şehirlilere bağlı olan bedeviler ister istemez şehirlilere hizmet ederler. Bunun nedeni ise iktisadi gerekçelerdir.¹⁷⁶

Umranı geniş ve ileri olan bir şehirde refah çok olur. Refah seviyesinin arttığı oranda insanların ihtiyaçları da artış gösterir. Bu ihtiyaç malzemeleri karşılandıkları oranda alışkanlık haline gelirler. O yüzden de lüks tüketim malzemeleri bu insanlar için temel ihtiyaç maddesi gibi görülür. Bu nedenle bu malzemeler pahalılaşır. Talep ile birlikte devletin bu malzemeler üzerinden aldığı vergi arttıkça bu malzemelerin fiyatları da artar. Refah seviyesinde gerçekleşen artış dolaylı olarak fiyatların ve masrafların artmasına neden olur. İnsanlar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için daha çok harcama yapar hale gelir. Daha çok harcama yapabilmek için daha çok gelir elde etmek zorunda olan insanlar, para kazanabilmek için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. Bu amaçla sahtecilik, kurnazlık, dolandırıcılık gibi faaliyetlerde bulunabilirler. Bu gibi faaliyetler de şehirde yaşayan ve yaşam standardını korumak veya arttırmaya çalışan insanların ahlaklarının git gide bozulmasına neden olur. Bu insanlar dünyevi hazların peşine düşerler ve ömürlerini bu uğurda harcarlar. Amaçlarına ulaşmak için yalana, dolana, kumarbazlığa, adam kandırmaya ve çarpmaya, hırsızlığa, yalan yere

¹⁷⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 324.

¹⁷⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 369.

yemin etmeye meyilli oldukları görülmektedir. Bu gibi davranışları, çekinmeden hısım ve akrabalarına karşı da yapabilirler. Sıklıkla bu yöntemlere başvurunca, sonunda ahlak dışı, kötü davranışlar sıradanlaşmaya ve insanların adeti, alışkanlığı olmaya başlamaktadır. Böylece de şehirler kötü ahlak sahibi insanlarla dolmaktadır.¹⁷⁷

İbn Haldun bu konudaki görüşlerini Kuran'dan ayetlerle desteklemektedir. Ona göre bu ahlaksızlık hali şehirde arttıkça o şehrin harap olması kaçınılmaz hale gelir. Allah buna izin verir. Yüce Allah'ın "Biz bir köy halkını helak etmek istediğimiz vakit, oranın refah içinde yaşayan zümresine emrederiz de, orada fiske işler, ahlaksızlık yaparlar. Bu suretle bu söz onlar hakkında doğru çıkar, bunun üzerine onları tarumar ederiz"¹⁷⁸ sözü bu durumu anlatmaktadır.

Bedeviler ise geçimlerini sağlayacak asgari düzeyde gelir elde etmektedirler. Elde ettikleri bu gelir de genelde tarım, hayvancılık ve kendi çalışmalarının ürünüdür. Bu yüzden ihtiyaç duyacakları malzemelerin pahalı olduğu şehirlerde yaşamaları neredeyse imkânsızdır.¹⁷⁹

İbn Haldun iktisadi ve kültürel açıdan hadarilerden geride gördüğü, kırdan ikamet eden, çadırda yaşayan, göçebe olarak tanımladığı bedevilerin ahlaken hadarilerden daha iyi bir konumda olduklarını söylemektedir. O bedevileri; cesur, yiğit, dayanıklı, mert ve iyi ahlaklı olarak anlatmaktadır. Bu kişilerin sevgi ve saygı gibi fitri hislere sıkı bir şekilde bağlı olduklarını, zulüm ve haksızlığa karşı tavır aldıklarını, mazluma sahip çıkıp mağdura yardım ettiklerini anlatmaktadır. Bunu yaparken de riyaset (reislik, başkanlık) gibi bir idare yapısı içerisinde istişare ve ikna faaliyetleri ile kararlar alındığını, buradan da bedevilikteki yönetim anlayışının demokratik olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir.¹⁸⁰

İbn Haldun, ahlaki açıdan hadarilere göre daha iyi bir durumda olan bedevilerin ayrıca hayra da daha yakın olduklarını söylemektedir. Bu görüşünü desteklemek için, Hz. Muhammed'in "Her çocuk fitrat üzerine doğar. Sonra anne

¹⁷⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 671.

¹⁷⁸ İsrâ 17/16.

¹⁷⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 660.

¹⁸⁰ Uludağ, "Giriş", s. 107.

ve babası onu Yahudi veya Hıristiyan veya Mecusi yapar” sözüne yer verir.¹⁸¹ Ona göre insanın ilk fitratı üzerine gelen hayır ve şer onun kişiliğini belirlemektedir. Hayır ve şerden hangisi daha fazlaysa nefis o ölçüde diğerinden uzaklaşmaktadır. Hadariler, lükse, gösterişe, adetlere, zevklere yöneldiklerinden onların istek ve arzuları gittikçe çoğalmıştır. Bu istek ve arzularını tatmin etmek için de her türlü yola başvurmuş, böylece nefisleri kirlenmiştir. Hadari topluluklar nefislerinin kirlendikleri oranda hayırdan uzaklaşmışlardır. Bedevilerin sahip oldukları istek ve arzunun sınırı, hayatlarını devam ettirebilmek için gerekli olan şeylere sahip olmak olduğu için onların davranışlarındaki kötülükler daha azdır. İbn Haldun bu hususu şöyle özetlemektedir,

“Hadarilik ve şehir hayatı umranın nihayeti ve onun bozulmaya yüz tutmasıdır, hayırdan uzak olmanın ve şerrin son merhalesidir. Bundan anlaşılan ve ortaya çıkan şey şudur: Bedeviler, hadarilerden hayra daha yakındır¹⁸² ve “Allah muttaki olanları sever”¹⁸³”

Şehirlerin bozulma yerleri olduğunu ve buralarda gerçekleşen bozulmanın nedeninin de iktisadi gerekçeler olduğunu söyleyen İbn Haldun, her türlü zevk, lezzet ve hazzı bir şekilde tatmin eden insanın dünyevi hazlar arasında çıldırdığını, hayvanlaştığını söylemekte ve bunun için Kur’an ve hadis’te yer alan “mesh” (şekil değişmesi, hayvanlaşma) tabirini kullanmaktadır.¹⁸⁴

Şehirlerdeki bozulmayı iktisadi gerekçelere bağlayan ve her türlü hazzın giderilmesinin insanları çıldırttığını söyleyen İbn Haldun, bedevilerdeki sadeliği ve doğruluğu da iktisadi bir temele dayandırmaktadır. Ona göre, bozulmamış, insan eli değmemiş bir coğrafyada yaşayan bedevinin kullandığı her şey doğaldır. İnsan eliyle değiştirilmemiştir. Bu nedenle de bedevilerin ruhlarına ve bedenlerine, içerisinde yaşadıkları çevrenin sadelik ve doğallığı girer. Bu yüzden onlarda içerisinde yaşadıkları çevre gibi sade ve doğal olurlar. Bu sadelik bedevilerin ahlaki ve ruhi açıdan da doğru dürüst örnek gösterilebilecek kişilik ve karakterde olmalarını sağlar. Daha önce de bahsettiğimiz, bedevilerin metin olma, cesur olma, saf ve mert olma vb. özellikleri de bu sayede ortaya çıkar. İbn Haldun,

¹⁸¹ İbn Haldun, *age.*, s. 326.

¹⁸² İbn Haldun, *age.*, s. 327.

¹⁸³ Al-i İmran, 3/76.

¹⁸⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 674.

gerçek ahlakın bedevilerde olduğunu anlatırken şu örneği vermektedir, “Tabii bir bacakla takma bir bacak arasındaki fark ne ise, bedevilik ahlakı ile hadarilik ahlakı arasındaki fark da odur.”¹⁸⁵

Şehirlerde; lüks, refah, gelir ve nüfus arttığında zina, fuhuş ve ahlaken uygun olmayan başka davranışlar da artmaktadır. Eşlerin birbirlerini aldatması sık görülür hale gelir. Belli bir süre sonra bu durum yadırganmayacak hale bile gelebilir. Şehirlerde düzeni sağlamak için görevlendirilen polisler, savcılar ve hâkimler bu durumu görmezden gelir, ciddi şekilde takip etmez ve gerekli cezaları vermezse toplumda oluşan bu gayri ahlaki durum had safhaya yükselir. Bu durum toplumun bir kimliği halini alır, kanıksanır. Yozlaşma ortaya çıkar. Hak, hukuk, ahlak namına bir şey kalmaz, aile müessesesi zayıflar. Süleyman Uludağ bu durumu şöyle örneklendirmektedir,

“Roma’da, Bizans’ta, eski Yunan’da ve Şark cemiyetlerinde görülen, bugün de Avrupa ve Amerika gibi iktisaden çok gelişmiş, müreffeh cemiyetlerde alabildiğine serbestçe icra edilen bahis konusu ahlak ve kanun dışı birleşmeler, gayr-ı meşru olduğu kadar da gayr-ı tabiidir ve onun için de cinsi hayatta bir sapmanın ve bozulmanın ifadesidir. İşte bedevilerden hadariliğe ve onun ileri boyutlarına varmış şekillerine gidilirken, cinsi hayatta ve aile müessesesinde görülen bozulma ve soysuzlaşma vakası da budur.”¹⁸⁶

Lüks ve konfora dayanan gelenek ve görenekler sebebiyle farklı hazlara yönelme, ruhu kirletmektedir. Lüks ve konfor arttıkça ortaya çıkan bu durum, insanın dini yönden de bozulmasına neden olur. İnsan, dinin buyruklarına uymak bir yana, onu anlayabilme ve kabullenebilme yeteneği kaybeder. Dini kuralları kendi çıkarları doğrultusunda yorumlamaya çalışırlar.

Din sade cemiyetlerde doğar ve buradan medeniyet, refah, ilim vb konularda gelişmiş olan toplumlara geçmektedir. Dindeki bu bozulma hadisesi de saf bozulmamış hayatı temsil eden bedevilikten, medeni, refah hayatı temsil eden hadariliğe geçiş döneminde başlar. Bu bozulmanın nedeni de, yukarıda da bahsettiğimiz üzere bedevi sahada ortaya çıkan dinin kural ve davranış kalıplarını,

¹⁸⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 675.

¹⁸⁶ Süleyman Uludağ, İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah yayınları, İstanbul 2009, s. 676, 8 nu.lı dip not.

hadari yaşama uygun hale getirme çabasıdır. Bu konu hakkında Uludağ şu örneği vermektedir,

“Gerçekten Yahudilik ve Hıristiyanlık, basit, sade, tabii ve makul bir din olarak bedevilik veya ona yakın içtimai şartlar içerisinde ortaya çıkmış, ancak Hadarilik ve medenilik bakımından ileri durumda bulunan cemiyetlerle temas ettikçe ve temas etme nispetinde tahrifata uğramış, yani bozulmuş ve bu bozulma mezhepler ve tarikatlar biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu sebeple saf şekliyle din, sadece bedevilerde bulunur. Hadarilerde ise dinin kendisi değil “mezhep ve tarikat” haline gelmiş şekli mevcuttur.”¹⁸⁷

Bedevilik ve hadarilikte dinin yerini anlatmaya çalıştığımız bu bölümde, bedevilik ve hadarilik arasındaki temel farkın yapmış oldukları iktisadi faaliyetler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını söyledik. Bedevi ile hadari arasındaki farkı iktisadi temellere bağlayan İbn Haldun, bedevi ve hadari yaşam içerisindeki dinin yerini de iktisadi faaliyet ve davranışlardan yola çıkarak açıklamaya çalışmaktadır. O, insanın ihtiyaç duydukları malzemeleri doğadan doğrudan tedarik edemeyeceğini söylemekte ve bu malzemeleri tedarik edebilmek için çalışması, üretmesi ve gelir kazanması gerektiğini belirtmektedir. İbn Haldun’a göre insanın yaşadığı ortamda ihtiyaç duyacağı malzemeler tam olarak bulunmaz. Bu malzemeler farklı toplum ve coğrafyalardan temin edilebilir, bu da ticaret vasıtasıyla olur. Ticaretle de karşılıksız olarak mal temini olmaz. İhtiyaçlarını karşıladığı ölçüde rahata eren ve refah içinde yaşamaya başlayan insanın bedevi kişiliği git gide hadariliğe yönelir. Bedeviliğin amacı da budur. Bu süreçte de saflığı bozulan insanın dini de kaçınılmaz olarak bozulur.

3.3.1. Hilafet – Mülk İlişkisi

Kıt kaynaklara sahip olan bedeviler, refah içerisinde yaşama düşüncesi ile faaliyetlerde bulunması neticesinde hadariliğe giden yolda değişime uğrarlar. Zamanla ortaya çıkan değişimlerden biri riyaset üzerine kurulan idare sistemlerinin mülk (Hükümdarlık)’e dönüşmesidir. İbn Haldun, zulme, haksızlığa ve sorumsuzluğa neden olabilecek mülk tarzındaki siyaseti kabul etmemektedir. O

¹⁸⁷ Süleyman Uludağ, İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah yayınları, İstanbul 2009, s. 676, 8 nu.lı dip not.

mülk yerine hilafeti kabul etmektedir. Hilafeti, yönetimin Allah ve Resülü adına, Kur'an ve sünnetteki esaslar dâhilinde yürütülmesi esasına dayanan bir siyaset olarak tanımlar. Ona göre, Hilafet sisteminde en üst yönetici olan halifenin üstünde de dini hükümler yer almaktadır. Halife'ye hilafet veraset yoluyla değil, toplumun seçkin ve itibarlı kişileri tarafından ehliyet ve liyakat esasına göre yaptıkları seçim sonucunda verilmektedir. Bu anlamda bedevilikteki riyaset ile benzerlik gösteren hilafet, İbn Haldun'a göre riyasetin İslam'ın boyası ile boyanmış ve biçimlenmiş bir siyaset tarzıdır.¹⁸⁸

İbn Haldun, hilafete dayanan idare yapısının en iyi idare şekli olduğu yolundaki düşüncesini şu şekilde açıklamaktadır,

“Hilafete dayalı idare tarzının kanunları ve esasları Allah Teâlâ tarafından konulmuştur. Allah Teâlâ bu hüküm ve kanunları koyarken, sadece insanların dünyevi saadetini değil, aynı zamanda uhrevi saadetini de dikkate almıştır. Yani bu kanun ve hükümler, insanları dünya ve ahirette mesut ve bahtiyar edecek şekilde ortaya konduğundan, sadece dünyaya münhasır olarak görülmeleri, onların eksik ve yanlış anlaşılmasına neden olur. Bu kanunların vaz'ında esas olarak dünyadaki geçici hayat değil, ahiretteki ebedi hayat göz önünde bulundurulmuştur. Bu sebeple şer'i ve İslami hükümlerin değerlendirilmesinde dünya – ahiret ikiliği, aynı zamanda da bütünlüğü dikkate alınmalıdır. Aynı sebeplerden dolayı şer'i hükümlerde ve hukukta maddi cezalar kadar manevi, ahlaki, vicdani ve uhrevi müeyyideler, cezalar ve mükâfatlar da önemlidir, neticeyi etkiler durumdadır.”¹⁸⁹

3.3.2. Asabiyet

Mukaddime'de sıklıkla kullanılan ve üzerinde durulan asabiyet kavramı, yalnız siyasi boyutları olan, sadece devlet kurmaya ve devleti ayakta tutmaya dönük bir kavram değildir; iktisadi boyutları da vardır. Asabiyet genel anlamda bir topluluğun üyelerinin hep birlikte müşterek bir değeri benimsemeleri ve bu değer uğrunda her türlü fedakârlığa hazır olarak çekinmeden öne atılmalarıdır.

¹⁸⁸ Uludağ, “Giriş”, s. 110.

¹⁸⁹ Uludağ, agm., s. 110.

Ferdi anlamda asabiyet ise, hayatını manalandıran üstün bir değere sahip olmanın verdiği hiçleşme, dağılma ve yabancılaşmadan kendisini koruyan; kendisine güven duygusu ve başarıma azmi olan; şahsiyetli ve hür bir insan tipini simgelemektedir. Asabiyetin bu yönüyle iktisadi yanına vurgu yapılmaktadır.¹⁹⁰

Asabiyete önem veren, *Mukaddime*'sinde sıklıkla bahseden, iktisadi gelişmenin temelinde bu öğeye yer veren İbn Haldun'u böyle bir düşünceye iten nedenlerden biri de asabiyeti bedevî toplumlarda birlikteliği sağlayan güç olarak görmesidir. Bu asabiyet kan bağına dayanır ki buna "Nesep Asabiyeti" adını vermektedir. Yerleşik hayata geçen ve geniş cemiyetler oluşturan toplumlarda ise nesep asabiyeti yerini söz konusu cemiyeti birbirine bağlayan güç olan "Sebeb Asabiyet"ine bırakır. Asabiyetin amacı mülk ve iktidardır. Zaruri denilen temel ihtiyaçlarını karşılamada doyuma ulaşan bedevî, yerleşik hayata geçmeye doğru bir sürecin içerisine girmiş olur. Yerleşik hayatta ise asabiyet, sebeplere bağlı olarak değişime uğramakta ve farklı bir yapıda varlığını devam ettirmektedir. Amacına ulaşan, mülk ve iktidarı elde eden asabiyet hedefine ulaşmıştır. Bundan sonra mülkün semeresini görme ve rahat yaşama arzusu devreye girmektedir. Lüks ve rahat yaşam ilk etapta devletin gücünü artırıcı bir unsur olarak yer alır ve olumlu etkiler meydana getirir. Refah seviyesinde, asabiyette ve sanatlarda bir artış görülür. Refah seviyesi yükseldikçe ahlâkî duygularda zayıflama görülür. Bu ise devletin çöküşünü hazırlayan bir sebeptir.¹⁹¹

İbn Haldun'a göre devletin kuruluş döneminde asabiyet güçlü bir faktör olarak yerini alır. Bu durum istikrarın elde edilmesine yani zirveye ulaşılmasına kadar devam eder. Zirve ise kemalin sonu, zevalin de başlangıcı sayılır. Amacı mülk olan asabiyet, mülkün kemali olan devlete ulaşmak ile hedefine ulaşmıştır. Burada zor olan istikrarın muhafaza edilmesidir. Bu muhafazanın gerçekleşebilmesi için ise mülke dolayısıyla devlete götüren asabiyet yalnız başına yeterli olmaz. Aynı zamanda bunun ahlaki değerler ve faziletler ile de bütünleşmiş olması gerekir.¹⁹²

¹⁹⁰ Kozak, *age.*, s. 165.

¹⁹¹ İbn Haldun, *age.*, s. 350.

¹⁹² Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Basım Yayım, İstanbul 2009, s. 92.

Birçok konuyu iktisadî değerler bağlamında ele alan ve hatta bunu fikriyatının temel prensibi haline getiren İbn Haldun aynı şekilde devletin ömrünü de iktisadî değerler ve ahlaki faziletler arasındaki bütünlüğe bağlar. Ona göre söz konusu ahlaki faziletler henüz kuruluş aşamasında mevcut olmalıdır. Nitekim tarihte uzun ömür sürmüş olan medeniyetler ve imparatorlukların temelinde güçlü asabiyetler vardır. Tarihte kurulan devletler ve bunların gelişmesi ve yıkılmasına neden olan faktörleri iyi anlayabilmek için onların iktisadî faaliyetlerine ve üretim şekillerine bakmak şarttır.¹⁹³

Bu kısımda belirttiğimiz üzere İbn Haldun, ahlaken bedevileri hadarilere tercih etmektedir. Bu durumun nedenlerinden biri de bedevilerin, geçinebilmek için çalışmak zorunda olmalarıdır. Ona göre, hadariler genelde başkalarının emeklerini sömürerek geçinmektedirler. Bu dediğimizi biraz daha açarsak, yeni kısımda da ayrıntılı şekilde aktaracağımız üzere, İbn Haldun bireysel çalışmayı tercih etmektedir. İnsanların ihtiyaçlarını giderebilmeleri için bizzat çalışmalarını gerektiğini savunur. Başkalarının çalışmalarının aşırı derecede sömürerek geçinmeyi ise onaylamamaktadır. Çünkü ona göre, sömürülen bu insanlar bir noktadan sonra isyan edebilir ve kargaşa ortaya çıkabilir. Bunu engellemek için insanların çalışmalarının sömürülmemesi gerektiğini savunur. İşte şimdiki kısımda burada kısaca bahsini ettiğimiz husus olan çalışma hakkındaki İbn Haldun'un düşünceleri aktarılmaya çalışılmıştır.

3.4. ÇALIŞMA

Çalışma, insanlığın başlangıcından beri insan hayatının devamlılığı için yerine getirilmesi gereken bir faaliyet olarak görülmüştür. Tarihi dönemler içerisinde çalışmaya farklı anlamlar, bakış açıları getirilmekle birlikte bir üretim faktörü olarak iktisadi faaliyetlerin en önemli unsuru olmuştur. Günümüz iktisatçılarından olan Erdal M. Ünsal da bu anlamda çalışmayı, “üretim sürecinde kullanılan bedeni ve fikri insan gücü”¹⁹⁴ olarak tanımlamaktadır.

¹⁹³ Göze, *age.*, s. 92.

¹⁹⁴ Ünsal, *age.*, s. 9.

Çalışma, tüm zamanlarda üzerinde araştırmaların yapıldığı ve önem verilen bir kavram olmuştur. Bu nedenle de bu bölümde sırasıyla çalışmanın Batı Toplumlari'ndaki, İslam'daki ve İbn Haldun'daki yerini açıklamaya çalışacağız.

3.4.1. Batı Toplularında Çalışmanın Önemi ve Din ile İlişkisi

Çalışma eski Yunan ve Roma'da istenmeyen sıkıcı ve külfetli bir iş olarak görölmekteydi. Hür insanlar bedeni çalışmayı sevmediklerinden çalışmanın kölelere özgü bir şey olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle bu dönemlerde kölelik sistemi gelişmiştir. İbraniler de çalışmayı sevmemişlerdir. İlk Hıristiyanlar da çalışmayı bir yandan Hz. Adem'in cennette işlediği ilk günah nedeniyle yaşamını sağlayabilmesi için gerekli olan malzemeleri temin etmesi için yapması gereken bir faaliyet, ceza olarak görmekte, diğer yandan başka Hıristiyanlara yardım edebilmesi için bir araç olarak görmektedirler.¹⁹⁵

Reform ve Rönesans faaliyetleriyle gelişme alanı bulan Protestan zihniyet, çalışmaya kutsal bir anlam vermiştir. Luther çalışmayı, insanın Allah'ın rızasını kazanmak için yaptığı faaliyet olarak görmüştür. Calven de çalışmanın Allah'ın emri olduğunu ve Allah'ın yeryüzündeki hâkimiyetinin ancak insanın çalışmasıyla gerçekleşebileceğini ileri sürmüştür.¹⁹⁶

Sosyalizm ve Marksizm'de çalışmaya büyük değer verilmektedir. Bu yaklaşımlara göre mallar, insanların hayatlarını güzelleştirici unsurlardır. Bu sistemlere göre insanlar, mal üreten ve mal ürettiği nispette değer ifade eden araçlardır. Bu duruma göre, İbn Haldun'u Sosyalist, Marksist olarak tanımlamak ya da bu düşünce akımlarına yakın düşüncelere sahip olduğunu söylemek, İbn Haldun'u yanlış anlamak anlamına gelmektedir.

3.4.2. İslam'ın Çalışmaya Verdiği Önem

Çalışma kavramına İslam'da önemli bir yer verilmektedir. İslam insanların öncelikle yaşamalarını ve burada tasarrufta bulunmaları gerektiğini belirtmektedir. Bu nedenle de insanın sahip olduğu üretici güce, çalışmaya, emeğe büyük bir önem atfetmektedir. Emeğin maddi ve manevi yönleri vardır. Dar manasıyla

¹⁹⁵ Kozak, *age*, s. 80.

¹⁹⁶ Kozak, *age*, s. 81.

çalışma, bir üretim faktöründen ibarettir. Geniş anlamdaki çalışma ise, insanın kainattaki yerini belirler ve Amel-i Salih ve sa'y kavramları geniş anlamdaki çalışmayı oluşturmaktadır.¹⁹⁷

Kur'an-ı Kerim'in eskimeyen evrensel prensiplerinden biri çalışmadır. İslam'da çalışma (emek); izzet, şeref ve itibar vesilesi olarak görülmektedir. Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de çalışmanın önemini belirterek şöyle buyurmaktadır, "İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur. Onun çalışması yakında görülecektir. Sonra ona tastamam karşılığı verilecektir"¹⁹⁸ Bu hadisten de anlaşılacağı üzere Müslüman insanlar, iyi niyet ve güzel duygularla çalıştığında dünyada elde edeceği faydanın yanı sıra Allah katında da savap alacağına inanmaktadır. Bu inanış, insanın iyi niyetli olarak çalışmasını teşvik eder niteliktedir. İslam dinine göre; Allah'ın emrine uyarak çalışan ve üretim yapan kişi ile sadece şahsi menfaati için çalışan kişi arasında büyük fark vardır. Bu nedenle Salih amel, İslam'a göre üretimin önemli unsurlarından biridir.¹⁹⁹ Hz. Peygamber de çalışmanın İslam yaşantısı içerisindeki önemini sürekli Müslümanlara anlatmış, bununla birlikte kendisi de yapılacak iş olduğunda sıradan bir Müslüman gibi işin bir ucundan tutarak, çalışmanın önemini anlatmaya çalışmıştır.

Kur'an, dünyanın imar edilmesi için çalışmayı teşvik etmekte, gayretli olmayı, rızık elde etmenin ve geçimi temin etmenin esası saymaktadır. Rızık insana hiç çalışmadan verilecek değildir. Rızık ister tarım, sanayi ve ticaret gibi beden ve adale gerektiren bir iş olsun, isterse doktor, öğretmen, mühendis gibi ilim veya düşünce gayreti gerektiren iş olsun, ancak ciddi bir gayret, çalışma ve görevini yerine getirmede fedakârlık neticesi olarak gelmektedir.²⁰⁰

İslam âleminde, geçimini sağlayabilmek için çalışmanın bir zorunluluk olmasına rağmen çalışmayarak dilencilik yoluyla geçimini sağlayanlara hoşgörüyle bakılmamaktadır. Bu bakış açısının en önemli nedeni de, çalışmanın İslam'da dini bir görev ve emir olarak kabul edilmesidir. İslam'ın çalışmaya verdiği önemi Protestan zihniyetle karıştırmamak lazımdır. Çünkü Protestan

¹⁹⁷ Tabakoğlu, *age.*, s. 52.

¹⁹⁸ Necm 53/39-41.

¹⁹⁹ Mahmud Ebussuud, *İslami İktisad'ın Esasları*, trc. Ali Özbek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983 s. 83.

²⁰⁰ Kozak, *age.*, s. 86.

zihniyetinde çalışmaya önem verilmesinin nedeni, çalışmanın kutsallaştırılmasındandır. İslam'da çalışmayı değerli kılan şey niyet, çalışmada güdülen amaçtır. Bu konu hakkında Gazali *İhya* adlı eserinde şu hadisleri zikreder: “Ameller niyet ile dir ve herkese, neyi niyet etmişse o vardır”, “Kim ki bir iyiliği niyet eder de sonra herhangi bir mani sebebi ile onu yapamazsa, ona tam bir sevap yazılır”, “Müminin niyeti işinden hayırlıdır.”²⁰¹ Hadislerden de anlaşılacağı üzere çalışma eğer iyi bir amaç ve niyetle yapılırsa hayırlı olur. Tek başına çalışma nötrdür, güdülen amaç belli olmadan çalışmanın yüceltilmesi veya horlanması bahis konusu olamaz.²⁰²

3.4.3. İbn Haldun'da Çalışmanın Önemi ve Din İle İlişkisi

İbn Haldun *Mukaddime*'sinde çalışmaya önemli bir yer vermektedir. Bir kimsenin değerinin çalışma sonucu ortaya koyduğu eserler, sahip olduğu yetenek ve ustalıklı ölçüleceğini ifade ederek Hz. Ali'nin “Bir kimsenin kıymeti güzel bir surette yapabileceği iş ile ölçülür” sözünü kaydetmiştir.²⁰³

3.4.3.1. Üretimin Kaynağı Olarak Çalışma

İbn Haldun, daha önceden de bahsettiğimiz üzere, her türlü kazanç ve mamulün ancak çalışarak elde edilebileceğini söylemektedir. Ona göre insanın tabii kaynaklardan, tabiatla kendi kendine yetişen nimetlerden istifade edebilmesi, onlara sahip olabilmesi için mutlaka çalışması gerekmektedir. Ortaya çıkan tüm servet ve zenginliklerin, o ülkede yaşayan üretken insanların çalışmalarının sonucundan ibaret olduğunu belirtmektedir.²⁰⁴

İbn Haldun, zanaatlarda, hammaddenin işlenerek mamul ve yarı mamul hale getirilmesinde çalışmanın ana etken olduğunu belirtmekle birlikte hayvancılık, tarım ve madencilik gibi doğal üretim alanlarında da çalışmanın yeri ve önemini göz ardı etmemek gerektiğini söylemektedir. Ona göre üretilen her değer, tabiatla insanın çalışmasının bir ürünüdür. Ancak genellikle bu unsurlardan birinin diğerinden daha ön plana çıkarıldığını söylemektedir. Buna örnek olarak

²⁰¹ İhya, C. III, s. 581, vd., s.652-663.

²⁰² Kozak, *age.*, s. 90.

²⁰³ Kozak, *age.*, s. 23.

²⁰⁴ Kozak, “İbn Haldun”, s. 6.

da ticarete kazancın tamamının sermayeye mal edilmesini gösterir. Ancak ona göre bu doğru değildir.²⁰⁵

Yukarıda bahsettiğimiz üzere her türlü kazanç ve mal için çalışmak gerektiğini söyleyen İbn Haldun, bu görüşünü dini bir temele dayandırmaktadır. Bunu göstermek için de şu ayeti zikreder, “Çalışmak ve emek sarf etmek ise, ancak Allah'ın verdiği güç ve kuvvetle mümkün olur. Her şey Allah'tandır”²⁰⁶

3.4.3.2. Medeniyetin Gelişmesine Çalışmanın Etkisi

İbn Haldun insanoğlunun hayvanlardan ancak iki hususta üstün olduklarını söylemektedir. Fiziki olarak kendilerinden üstün olan hayvanlara karşı kendilerini savunabilmek için insanlar akıllarını ve ellerini kullanırlar. Akıl ve düşünce marifetiyle birleşen el, zanaatlardaki marifetin kaynağıdır. İnsanların çeşitli üretim faaliyetlerindeki etkinliklerini arttıran üretim araçlarının ve insanlara vahşi hayvanlarla baş edebilme imkânı veren avlanma aletlerinin yapılmasında akıl ve elin işbirliği söz konusudur.²⁰⁷

İbn Haldun çalışmanın insan hayatının devamlılığı için vazgeçilmez bir unsur olduğunu belirtmektedir. Ancak gittikçe medenileşen toplum içerisinde, bolluk ve refah şartlarının oluşturduğu alışkanlıklara kapılanların çoğunun, yapmak zorunda oldukları işleri aslında kendilerinin yapmaması gerektiğine, kendilerinin bu işi yaparak aslında alçaldıklarına inandıklarına yönelik saptamada bulunmaktadır. Ona göre bu insanlar işlerini yapması için başkalarını kullanmaya başlarlar. İbn Haldun, bu durum sonucu olarak hem başkasının işlerinde çalışanlar hem de insanları çalıştıranlarda bir yozlaşma ve yabancılaşmanın başladığını ifade etmektedir.²⁰⁸

İbn Haldun kendisinin yapması gerektiği işi başkasına yaptırmanın, insan tabiatında bulunan mertlik özelliğiyle bağdaşmayacağını, başkasına bağımlı olarak çalışmanın acizlik olacağını söylemektedir. Ayrıca insanların başkasının işleri için çalışmasına hem yerine çalışılan insanların gitgide tembelleşecekleri,

²⁰⁵ Kozak, *İnsan, Toplum, İktisat*, s. 96.

²⁰⁶ Nisa 4/78.

²⁰⁷ Kozak, “İbn Haldun”, s. 7.

²⁰⁸ Kozak, agm., s. 7.

hem de çalıştırılan insanların asıl yapmaları gereken işleri daha verimli bir şekilde yerine getirmelerini engelleyeceği için karşı çıkmaktadır.²⁰⁹

İbn Haldun medeniyetlerin gelişmesinde çalışmaya önemli bir yer vermekle birlikte onu sosyalist ve Marksistlerin yaptığı gibi kutsallaştırma yoluna gitmemiştir. O, İslam'da çalışmanın yeri hakkındaki bölümde de belirttiğimiz üzere, amaçları belirlenmemiş ve belli ahlaki ölçülerle uyum içinde olmayan her türlü çalışmayı değil, meşru amaçlara yönelik olan çalışmaları yüceltmektedir. Medenileşme ve bunun sonucunda bolluk ve refahın artmasıyla insanların işlerini başkalarına yaptırmalarının yabancılaşmaya neden olacağını söylemekle birlikte, sadece para kazanma amacına yönelik faaliyetlerle ömürlerini tüketen tüccarların karakterlerinin bozulduğunu da söylemektedir. Medenileşmenin ortaya çıkardığı bu sonuçları eleştirmekle birlikte, İbn Haldun, toplumdan soyutlanmış, şehirlerin dışında yaşayan ve hayatlarını sadece tarım işleriyle uğraşarak geçiren köylülerin de akıllarının zayıf, zelil ve miskin olduklarını ifade etmektedir.²¹⁰

3.4.3.3. Çalışmanın Yabancılaşması

Yabancılaşma olgusu, günümüzde genellikle gelişmiş ülkelerde insanlarda baş gösteren huzursuzluk, bıkkınlık, hayatın donuklaşması gibi duygulara neden olan asıl unsurdur. Gelişmiş ülkelerde bu gibi duygu erozyonlarının daha fazla olmasının, yabancılaşmanın daha fazla görülmesinin nedeni ise bu toplumlarda yaşayan insanların kendilerine, yaptıkları işe, topluma ve tabiata yabancılaşmalarıdır. Yabancılaşma genel olarak insanın hayatının her hangi bir anında, yaptığı faaliyetin yerini ve anlamını belirleyecek genel bir hayat felsefesine sahip olmaması veya benimsediği hayat felsefesi ile aradaki ilişkiyi kuramamasıdır. Diğer yandan yabancılaşma araçlarla amaçların karıştırılması, araçların amaç olarak görülmesidir. Bu yanlış anlama insanların amaçlarına git gide yabancılaşmalarına neden olmaktadır. Bunun sonucu olarak da amaca yönelik çalışmayı bırakıp araçlara yönelen insanlar kendilerini kaybetmeye, belirli bir noktada tıkanmaya ve çıkış yolu bulamamaya başlamışlardır.²¹¹

²⁰⁹ Kozak, *İnsan, Toplum, İktisat*, s. 99.

²¹⁰ Kozak, *age*, s. 100.

²¹¹ Kozak, *age*, s. 101.

İnsanlar hayatlarını anlamlandıracak bir hayat felsefesi ve inanç sisteminden mahrum kalırlarsa, ya da araçlarla amaçları birbirlerine karıştırarak amaçların önemsizleşmesine neden olurlarsa sonunda kendilerini bir hiçlik ve mutsuzluk hissi içerisinde bulmaları kaçınılmaz olur. Yaptıkları iş başka birine bağımlı olmayan, tatmin edici ve farklı bir şey yapmaya yönelik olsa da bu durum değişmez.²¹²

Yabancılaşma hakkında İbn Haldun'un nasıl bir yaklaşıma sahip olduğuna bakacak olursak, İslami anlayışa paralel olarak İbn Haldun'da çalışmayı kutsallaştırmaktan kaçındığını, çalışmada asıl olanın uğrunda çalışılan amaç olduğunu ifade ettiğini görmekteyiz.

İbn Haldun belli etik kuralları taşımayan ticaretin insan karakterini bozucu bir unsur olduğunu söylerken kendi hizmetini yapmayı kendini küçültücü bir durum olarak gören ve bu nedenle bu işleri başkalarına yaptıran, zenginlik ve bolluğun şımarttığı varlıklı sınıfın ahlaken çökmüş olan durumlarını eleştirmektedir. Zenginliğin belli kesimlerde artması sonucu ortaya çıkan lüks, israf ve gösterişe dönük harcamaların ne bu dünya ne de ahiret için gerekli olmadığını, aslında bütün bunların İslami yaklaşım içinde kişinin insan ve kul olmasını unutmamasına, kendini kaybetmesine, yabancılaşmasına neden olan faktörler olduğunu söylemektedir.²¹³

İbn Haldun, İslam'ın ilk dönemlerinde büyük servet edinen Müslümanların bu servetlerinin, meşru yollardan temin edildikleri, lüks ve israf yolunda değil de hayır, hasenat yolunda kullanıldıklarından bir kusur sayılmayacağını, aksine bir imtihanda olduğumuz bu dünyada imtihanı geçmek, ahirette derece kazanmak yolunda bir vasıta olacağını söylemektedir. Bu düşüncesini desteklemek için de, Hz. Ömer'in ihtiyacı aşan boyutta, lüks, israf ve gösterişe yönelik olan binalar yapılmasını yasakladığını ve israfa, gösterişe yönelik çalışmalardan kaçınmayı, itidale yönelik faaliyetlerde bulunmayı emrettiğini söylemektedir. Ona göre insanın yaptığı çalışmanın amacı Allah'ın rızasını kazanmaya yönelik olmalı, her insan bu bilinçle çalışmalarda bulunmalıdır.

²¹² Kozak, *ay.*

²¹³ Kozak, *age*, s. 104.

Bu kısımda da bahsettiğimiz üzere, İbn Haldun çalışmaya büyük değer vermektedir. Ancak bahsettiğimiz üzere onu kutsallaştırmamaktadır. Çalışmaya büyük önem verir çünkü ona göre insanlar çalışarak hayatta kalabilecekleri malzemeleri alabileceklerini söylemektedir. Çalışarak elde edilen ve sadece geçinmeye yeten gelire “rızık”, geçim sınırını aşana ise “kazanç” denmektedir ve şimdiki kısımda rızık ve kazanç konusuna değinilecektir.

3.5. RIZIK ve KAZANÇ

Rızık (er-rızık, çoğulu el-erzak) kelimesi, Arapça (Ra-ze-ka) fiilinden türetilmiş bir isimdir. Rızık sözlükte, kendisinden faydalanılan şey olarak tarif edilir. Arap dilbilimcileri rızık kelimesinin atâ (ihsan), pay, şükür, yağmur ve yiyecek manasında kullanıldığını da tespit etmektedirler.²¹⁴ Rızık kelimesinin buradaki her bir manada ayrı ayrı kullanıldığını göstermek için Kuran’dan deliller gösterilir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Rızık kelimesi Kuran’da, ister dünyevî olsun isterse uhrevî olsun maddî manevî ihсанlar manasında kullanılmıştır. Meselâ; “Onlara rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak ederler”²¹⁵ ayetindeki rızık ile Allah’ın insana dünyada bahşettiği mal, amel, güç ve ilim gibi maddi-manevi şeyler kastedilmekte; “Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayın, bilâkis onlar Rab’leri katında diridirler. Allah’ın bol nimetinden onlara verdiği şeylerle sevinç içinde rızıklanırlar”²¹⁶ ayetinde ise sadece uhrevî ihсанlar anlatılmaktadır. Kuran-ı Kerim’de rızık ile ilgili yer alan “Allah’ın sizi koruyucusu kılmış olduğu mallarınızı sefihlere vermeyin. Kendilerini onların gelirleriyle rızıklandırın ve giydirin”²¹⁷ ayetlerinde, giyeceğin rızıktan ayrı olarak zikredilmesi, bu ikisinin ayrı şeyler olduğunu göstermektedir.²¹⁸

İbn Haldun ise, çalışarak veya herhangi bir yolla elde ettiği gelirin, insanın zarurî ihtiyaçlarını karşılayan kısmına “rızık”, bunun haricinde kalan, artan ve

²¹⁴ Muhit Mert, “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler”, *AÜİFD*, sy. 1 (2005), s. 1.

²¹⁵ Bakara 2/3.

²¹⁶ Âl-i İmran 3/169.

²¹⁷ Nisa 4/5.

²¹⁸ Muhit Mert, *age*, ss. 1-19.

sermaye birikimi oluşturan kısmına da “kazanç” adını verir.²¹⁹ Buradan yola çıkarak İbn Haldun'un kazancı, ihtiyaç fazlası, bir “artı değer” olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Bu düşüncemizi destekler şekilde, İbn Haldun *Mukaddime*'sinde kazancın çalışmadan ibaret olduğunu söylemektedir.²²⁰ Ona göre insanların ancak zorunlu ihtiyaçlarına yetecek kadar üretim yapabildikleri, işbölümü ve üretim araçlarının ihtiyaç fazlası üretime imkân vermediği dönemler rızık aşamasındadır. İnsanlar zorunlu ihtiyaçlarının üzerinde üretim yapabilecek seviyeye ulaştıklarında ise rızık aşamasından kazanç aşamasına geçildiğini söylemektedir.

İnsanların yeryüzünde mevcut olan ve hayatlarını devam ettirmeleri için gerekli olan malzemeleri temin edebilmeleri için kazanç elde etmeleri gerekmektedir. İnsanların ihtiyaç duydukları malzemeler, dünyada doğal olarak bulunmadıklarından bu malzemeler genelde işlenerek üretilir ve bir bedel karşılığında diğer insanlara satılır. Kazanç elde etme isteği de, bu malzemeleri satın almak amacına yöneliktir. İbn Haldun bu anlamdaki kazancı *Mukaddime*'sinde şöyle açıklamaktadır,

“İnsan, elini ve gücünü Allah'ın onu istiflah etmesi sebebiyle âleme ve orada bulunan şeylerin üzerine yaymıştır ve onlar üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Bütün insanların elleri var olan şeyleri elde etmek için yeryüzüne ve oradaki eşyaya yayılmıştır. Bu hususta bütün insanlar müşterektir. Bütün beşeri kuvvet ve imkânlar aynı durumdadır. Belli bir kişinin eli ve mülkiyeti altına giren bir şey artık diğerinin eline geçmez, onu ancak bir bedel karşılığı elde edebilir. İmdi kendine hâkim olma durumuna gelen ve zayıflık safhasını geçen bir kişi, kazanç elde etmek için çabalar. Maksudı ise Allah'ın kendisine ihsan ettiği malları, bunların bedellerini ödeyerek mutad ve zaruri ihtiyaçlarını temin etmek için harcar. Yüce Allah, “Allah indinde rızık talep ediniz”²²¹ buyurmuştur.”²²²

Rızık ve kazancın tanımını yapan İbn Haldun'a göre rızığın tek bir anlamı yoktur. O rızığı bir yandan çalışarak elde edilen gelirin insanların temel ihtiyaçlarını karşılayan kısmı olarak tanımlarken, bir yandan da onu fiilen

²¹⁹ Kozak, *age*, s. 262.

²²⁰ İbn Haldun, *age*, s. 652.

²²¹ Ankebut, 29/17.

²²² İbn Haldun, *age.*, s. 693

kullanılan, faydalanılan ve istihsal edilen mal olarak da tanımlar. İbn Haldun bu konudaki değerlendirmesini *Mukaddime*'sinde şu şekilde ifade etmektedir,

“Kazançlar, şayet zaruret ve ihtiyaç kadar olursa buna “meaş” (maîşet, geçim) denir. Bu miktardan fazla olursa, o vakit de “sermaye ve servet adını alır. Sonra söz konusu hâsılatın ve biriktirilmiş malın menfaati şayet insana ait olup çıkarlarında ve ihtiyaçlarında harcamak suretiyle bunun semeresi onun için husule gelirse, buna “rızık” adı verilir. Hz. Peygamber, “malından sana ait olan sadece yiyip de tükettiğin, giyip de eskittiğin ve tasadduk edip de ahirete gönderdiğindir”, buyurmuştur. O halde rızık, fiilen kullanılan, faydalanılan ve istihlak edilen maldır.”²²³

İbn Haldun, elde edilen kazancın faydasından yararlanılıyorsa bunu rızık olarak tanımlamaktadır. Ancak çalışarak üretilen ama kullanılmayan malı artık rızık olarak tanımlamamaktadır. Kişinin çalışıp, emek sarfederek elde ettiği bu şekildeki mal ona göre artık rızık değil kazançtır. Buna örnek olarak miras suretiyle bırakılan malları göstermekte olup, bu malın ölen kişi için rızık değil kazanç olduğunu, çünkü ölen kişinin ondan faydalanamadığını söylemektedir. Ancak mirasçıların bu maldan fiilen yararlanması durumunda, bunu onların rızıkı olarak tanımlamaktadır. Rızık için de mutlaka çalışılması gerektiğini eserinde şu şekilde ifade etmektedir,

“Bilinmelidir ki, kesb (ve kazanç), sadece bir şeyi edinmek ve elde etmek için gayret ve kasd etmek suretiyle vücuda gelir. Şu halde, ele alınması ve usulüne göre istenmesi şeklinde de olsa rızık da sa'y ve amel şarttır. Hakk Teâlâ, “rızıkı Allah'tan isteyiniz”²²⁴, buyurmuştur. Rızık için gayret sarf etmek sadece Allah'ın ilham etmesi ve kudret vermesiyle olur. O halde, rızıkla ilgili her şey Allah'tandır. Fakat kazanılan her mal ve edinilen her servet için beşeri amel de şarttır. Zira eğer kazancın ve servetin kaynağı sanatlarda olduğu gibi bizzat amelin kendisi ise, açıktır ki bu sanatları elde etmek için amel ve emek sarf etmek zaruridir. Şayet kazanç ve servet hayvanlardan veya bitkilerden veya madenden edinilmiş ise, bu gibi şeyler için de yine

²²³ İbn Haldun, *age.*, s. 694.

²²⁴ Ankebut, 29/17.

beşeri amelin mevcudiyeti şarttır. Aksi halde bu gibi şeyler husule gelmez, onunla faydalanma durumu gerçekleşmez.”²²⁵

3.5.1. Rızık ve Kazanç Yolları

Önceden de bahsettiğimiz üzere İbn Haldun, hayatın devam ettirilebilmesi için iktisadi faaliyetlerde bulunmanın bir zorunluluk, insan fitratının bir gerekliliği olduğunu söylemektedir. Ona göre Allah dünyadaki gıda ve besinleri isteseydi bolca yapabilirdi ama yapmamıştır. Bu nedenle de kıt kaynaklara ulaşmak uğrunda insanların çalışması gerekmektedir,

“Bil ki, geçim, rızık istemek ve bunu elde etmek için çalışıp gayret etmekten ibarettir. Geçim (meâş), “mef’al” vezninden olup “âşe, ayş” (yaşamak-yaşam) kökünden gelmektedir. Sanki ayşın (yaşamamanın ve hayatın), ancak rızık elde etmekle ve bunun için çalışıp çabalamakla sağlanabileceği düşünülmüş ve bu yüzden de mübalağalı bir üslupla rızık elde etmek için çalışıp gayret etme, yaşamın mekânı olarak ifade edilmiştir.”²²⁶

Hayatını devam ettirmek için çalışan ve rızıkını kazanan insan, belirli bir seviyeden sonra rızıkından fazlasını kazanmaya başlar. Gelirin rızık aşan kısmına İbn Haldun’un “kazanç” dediğini de daha önce belirtmiştik. İbn Haldun rızık ve kazanç elde etmek için insanların çeşitli geçim yollarına başvurduklarını söylemektedir. Bu yolları da çiftçilik, ticaret ve zanaat olarak adlandırır.²²⁷

3.5.1.1. Çiftçilik

İbn Haldun'a göre en basit geçim yolu çiftçiliktir. Ona göre çiftçilik diğer geçim yollarından önce gelir. Bu nedenle de çiftçiliğe kutsal bir yer verir.

“Çiftçilik mahiyeti itibariyle diğer tüm maişet yollarından önce gelir. Zira (spekülatif) düşünceye ve (teorik) bilgiye (nazar ve ilme) ihtiyaç göstermeyen basit, tabii ve fitri bir geçim yoludur. Bundan dolayı bu

²²⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 694.

²²⁶ Recep Şen, *İbn Haldun'da Şehir ve Medeniyet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010, s. 50.

²²⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 698.

meslek âlemde beşeriyetin babası olan Adem'e nispet edilip çiftçilerin babası adem'dir, denir.”²²⁸

Bedevilik ve hadarilik ile ilgili bölümde de bahsettiğimiz üzere çiftçilik genellikle bedevilere özgü bir geçim yoludur. İbn Haldun'un zayıfların ve rızık temin etmek için uğraşan bedevilerin geçim yolu olarak gördüğü çiftçilik hakkındaki görüşleri şu şekildedir,

“Çiftçiliğin kökü tabiat olup ve usulü de basittir. Bunun için umumiyetle ne hadarilerden ne de refah içinde bulunanlardan hiçbir kimsenin onu meslek edinmedikleri görünmektedir. Onu meslek edinenlerin hususiyeti de mezellet ve meskenettir. Ensara ait evlerin birinde saban demirini gören Hz. Peygamber (s.a); “Bir kavmin evine bu alet girerse mutlaka oraya zillet de girer”, demişti. En doğrusunu Allah bilir ama bunun sebebi bu aletin peşinden gelen ve çiftçilerden alınan vergiler olsa gerektir. Çünkü vergi tahakküme ve başkasının idaresi altına girmeye (sömürülmeye ve ezilmeye) yol açar. Bu yüzden, kahir ve üstün bir elin hükmü altına girmeleri sebebiyle vergi mükellefleri zelil ve yoksul olur.”²²⁹

3.5.1.2. Zanaat

İbn Haldun çiftçiliği ilk geçim kaynağı olarak sayarken, sanatı, zanaatları çiftçilikten sonraki geçim yolu olarak görmektedir. Ona göre bedevilikten hadariliğe geçen insan, çiftçilikten de zanaatçılığa geçmektedir. İbn Haldun, maharet isteyen, çiftçilik kadar kolay olmayan zanaatlarla, sanatlarla ilgili görüşlerini *Mukaddime*'sinde şu şekilde ifade etmektedir,

“Sanatlar ise (çiftçiliği takip eden geçim yollarının) ikincisidir ve ondan sonra gelir. Zira sanatlar (basit değil) mürekkeb ve ilmidir, ona fikir ve nazar sarf edilir. Onun için sanatlar, ekseriya bedevilikten sonra gelen ve onu (takiben) ikinci olan şehirlerde ve hadariler arasında bulunur. İşte bu husus nazar-ı

²²⁸ İbn Haldun, *age.*, s. 699.

²²⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 714.

itibara alınarak sanatlar, ikinci babası olan İdris'e nispet edilir (ve sanatların bilhassa terziliğin piri İdris Nebi'dir, denilir.) O, sanatları, kendisinden sonraki insanlar için Allah Teâlâ'dan aldığı vahiy ile kurmuştur (çiftçilik bedevilerin, sanat hadarilerin geçimlerini sağlama yoludur).²³⁰

3.5.1.3. Ticaret

İbn Haldun'a göre ticaret ucuza alıp pahalıya satma faaliyetidir. Kaba çıkar ilişkisine dayalıdır. Kişinin tabiatı, karakteri ve ahlakı üzerinde olumsuz etkiler yapar.²³¹

Meşru ve yaygın bir kazanç yolu olan ticaret ile ilgili İbn Haldun bir takım tereddütler taşımaktadır. Bu tereddüt onun ticareti meşru görüp görmemesi gibi ticaretin zatına yönelik olmayıp bilakis onun şekli ve sıfatları ile ilgilidir. O, ticarete ahlakî prensiplere vurgu yapmaktadır. Bu prensipler İslam dininin ticari hayat ile ilgili getirdiği kurallardan farklı değildir. Tüccar kâr elde etmek gayesi ile sürekli olarak alış ve satış arasındaki farkı gözetir. Bu ise bazen onu hileye başvurmaya götürebilir. Ona göre ticaretin meşru kılınma hikmeti, onda akıl ve nazarın esas olmasındandır.²³²

İbn Haldun, çalışmadan ve spekülasyona dayalı, hile ve aldatmaca içeren ticareti, kumara ve bu yola başvuran tüccarı ise kumarbaza benzetir. Bu tür bir ticaret meşru olmadığı gibi kişinin ahlakı ve psikolojisi üzerinde de olumsuz etkiler bırakır. İnsanın tabiatı gereği az zamanda çok kazanma hırs ve tamahı onu hile ve spekülasyona yöneltebilir. O, bu şekildeki aldatmacaları içeren ticareti kötülemektedir. Ona göre cüret ve cesaret ticaretin olmazsa olmaz şartları arasındadır ve "Tacirin husumete kadir, hesap ve kitapta mahir olması gerekir" sözünü söylemektedir.²³³

İslam, İslami ilkelerle bağdaşan tüm ekonomik faaliyetlerle uğraşma iznini insana vermiştir. Ticaret meşru sayılmıştır. Ancak ticari faaliyetlerin dürüst, yararlı ve güvenilir bir şekilde yürütülmesi gerektiğini söylemektedir. Bu amaçla

²³⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 699.

²³¹ Kozak, *age.*, s. 26.

²³² İbn Haldun, *age.*, s. 699.

²³³ Kozak, "İbn Haldun", s. 4.

da ticari faaliyetlere ilişkin belli kurallar getirmiştir. Hz. Peygamber ticaretle, geçim ile ilgili olarak bir yerde “Geçimini helal yollarla sağlamak, ibadet dışında en önemli bir görevdir”, yine başka bir yerde “Sabah namazını kıldıktan sonra geçiminizi kazanıncaya kadar yatmayın” diye buyurmuştur.²³⁴ Hz. Peygamber sözünde duran, doğru sözlü tüccarı övmüş ve “ Doğru sözlü, dürüst bir tüccar, Peygamberlerle, sıddıklarla ve şehitlerle birlikte”²³⁵ diye buyurmuştur. İbn Haldun'un İslam'ın tanımladığı ve teşvik ettiği bu manadaki ticarete hiçbir itirazı yoktur. Belirttiğimiz üzere o, hile ve sahtekârlıkla yapılan ticareti ve kar elde etme amacı güden ticareti kınamıştır.

3.5.2. Rızık ve Kazanç Yollarının Medeniyetle Birlikte Yükselişi ve Çöküşü

İbn Haldun'a göre insanların rızık aşamasından kazanç aşamasına geçmelerini sağlayan en önemli faktör işbölümüdür. İnsanlar arasında işbölümü arttıkça gerçekleştirilen üretim miktarı hızla artmaya başlamaktadır. Tek başına geçimini sağlayacak üretimi bile yapamayan insanlar, git gide gelişen işbölümü sayesinde üretim miktarını arttırmakta ve bir yerden sonra da ihtiyaçtan fazla üretim yapmaya başlamaktadır. Toplum ihtiyaç fazlası bu miktarı, ihtiyacı olan diğer insanlara satmakta ve bunun bedelini almaktadır. Böylelikle de zenginleşme ve refah seviyesi artmaya başlamaktadır. Refahı artan insanlar artık yeni ev ve giysilere, daha şık ve modern alet edevata, hizmetçilere ve binek hayvanlarına ihtiyaç duymaktadırlar. Şehirlerdeki umran arttıkça iş ve çalışma da artar. Çalışmanın değeri olan kazancın artmasıyla da yeni sanat dalları icat edilir, böylelikle medeniyet gelişir.²³⁶

Medeniyet (Umran) geliştikçe insanların refah seviyeleri artar ve kendilerine sürekli başka uğraş alanları bulmaya çalışırlar. İnsanların elde ettikleri kazançlarda oluşan artışın sayesinde gerçekleştirilen bu faaliyetler medeniyetlerin hızla gelişmesine neden olur. Ancak unutulmamalıdır ki her medeniyetin bir yükselişi olduğu gibi bir duraklama ve çöküş dönemi de vardır. Bu duraklama ve çöküşe neden olan etmenlerin başında da elde edilen kazançlarda ortaya çıkan

²³⁴ M.A. Mannan, *İslam Ekonomisi- Teori ve Pratik*, Fikir Yayınları, İstanbul 1976, s. 271 .

²³⁵ Tirmizi, 12/4.

²³⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 652.

azalmaz. Bu durumun nedenini İbn Haldun, bedevilikten hadariliğe, rızık aşamasından kazanç elde etme aşamasına geçen insanın gitgide dünyevi hırs ve hazlara kapılması ve bu nedenle de ahlakının bozulması olarak göstermektedir.²³⁷

İbn Haldun, toplumsal yaşamın bir sonucu olarak gördüğü kazancın artması sonucunda bolluk ve refaha dalınırsa, bu durumun toplumları çöküşe götüreceğini söylemektedir. İbn Haldun konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır,

“Herhangi bir millet, kendinden önce hüküm sürenlerin elinden yönetimi aldıktan sonra nimet ve saadeti artar. Böylece yaşamın zaruri ihtiyaçlarını aşarak, incelik ve zarafetine ererler. Adet ve alışkanlıklarında kendilerinden öncekileri örnek alırlar. Hayatın bu fazlalıkları onlar için elde edilmesi zorunlu ihtiyaçlar halini alır. Bunun ötesinde yemeklerin, giyimlerin, tabak ve yatakların en iyilerinden olmasına dikkat ederler. Bunlarla birbirlerine ve başka devletlere karşı övünürler. Kendilerinden sonra gelenler bu hususlarda öncekileri takip ederler. Güç ve kuvvetleri ölçüsünde bu nimetlerden faydalanır, bolluk ve refah içerisinde yaşam sürerler. Devletin ulaşması gereken son sınıra kadar bu şatafat sürer gider. Bu Allah’ın, kulları için koyduğu bir kanundur. Yüce Allah daha iyi bilir.”²³⁸

Devlet ve medeniyet hakkında bu tespitlerde bulunan İbn Haldun devletin ve medeniyetin güçlü olma koşulunun ise bir Peygambere iman etmek olduğunu savunur. Bu görüşünü şu şekilde açıklamaya çalışır,

“Devlet, ancak güçlü olma ve başkalarına galip gelme neticesinde kurulur. Başkalarına galip gelmek ise, ancak gayret, tarafgirlik duygusu ve bir düşünce etrafında birleşerek o düşünceyi gerçekleştirmek için kararlılıkla çalışmak ve kalpleri birbirleriyle kaynaştırmakla mümkün olur. Kalpler ise, ancak Allah’ın dinini yayma ve üstün kılma uğrunda Allah’ın yardımıyla kaynaşır. Allah peygamberine “ve (Allah), onların kalplerini birleştirmiştir. Sen yeryüzünde bulunan her şeyi verseydin, yine onların gönüllerini

²³⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 672.

²³⁸ İbn Haldun, *Devlet*, trc. Osman Arpaçukuru, İlke Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 28.

birleştiremezdin,”²³⁹ buyurmuştur. Bunun nedeni şudur: kalpler asılsız, sahte arzulara ve dünyaya çağırır ise, insanlar arasında rekabet baş gösterir, ihtilaf ve uyuşmazlık her yanı kaplar. Kalpler hakka dönüp, dünyayı, asılsız ve sahte olanı terk ettiği ve Allah’a yöneldiği zaman ise, amaç ve hedefleri aynı olur. Böylece rekabet sona erer, anlaşmazlıklar azalır, güzel bir yardımlaşma ve dayanışma ortaya çıkar. Egemenlik ve otoritelerinin alanı genişler ve devlet, büyük bir güç olur.”²⁴⁰

İbn Haldun, bu kısımda bahsettiğimiz üzere, gelirin geçinmeye yetecek kadar olan kısmına rızık, geçinilebilecek miktarı aşan kısmına ise kazanç demektir. Elde edilen kazançların biriktirilmesiyle de servet edinilmektedir. Servet bedenlen çalışmayla elde edilebilecek bir şey değildir ve çeşitli yollardan elde edilir. Şimdiki kısım da bu husus üzerinde durulacak ve İbn Haldun'un servet edinme hakkındaki düşünceleri açıklanmaya çalışılacaktır.

3.6. SERVET

İbn Haldun, ihtiyaç kadar olan kazanca geçim (rızık), ihtiyacı aşan üretim sayesinde elde edilen gelire ise bahsettiğimiz üzere kazanç demektir.²⁴¹ Ona göre bütün zenginliklerin kaynağı temelde çalışma ve üretimdir. Bu sözleriyle çalışmaya İbn Haldun'un ne kadar önem verdiği bir kez daha anlaşılmaktadır. Ancak İbn Haldun, burada kişisel gelir ve servet konusunda bir ayırıma gitmekte ve büyük gelir ve servet sahibi olmanın çalışmayla ilgisinin bulunmadığını söylemektedir. O büyük gelir ve servete sahip olanların umumiyetle üretkenlikten uzak gruplar olduğunu söylemektedir. Bu grupların çalışmamalarına rağmen bu denli zengin ve servet sahibi olmalarının nedenini ise, bu kesimin, üretici kesimin ürettiği artı ürünleri çeşitli yollarla ele geçirmeleri, bu artı değerleri sömürmeleridir.²⁴²

²³⁹ Enfal 8/63.

²⁴⁰ İbn Haldun, *Devlet*, s. 8.

²⁴¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 693.

²⁴² Kozak, *age.*, s. 265.

Üretimden bağımsız ve artı değerin sömürülmesi sonucu oluşan kişisel servetin kimler tarafından biriktirildiği ve bu kişilerin bunu nasıl sağladığını İbn Haldun ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bu noktadan sonra sırasıyla bu yolları açıklamaya çalışacağız.

3.6.1. Makam ve Mevki sahibi Olmak

İbn Haldun, siyasi, idari, toplumsal ve dini makam, mevki, itibar, nüfuz, rütbe ve payelerin mal ve servet sahibi olmada etkili olduğunu söylemektedir. Ona göre bu tür makam ve itibar kimin elindeyse, mal ve servet de onda olmaktadır.²⁴³

İbn Haldun, üretici kesimin ürettiği artı değere el koyarak geçinen ve böylece servet sahibi olan sınıfların başında hükümdar ve diğer devlet yöneticilerini saymaktadır. Ona göre bu sınıf vergiler yoluyla halkın çalışarak elde ettiği zenginliğini eline geçirmektedir. Bu kişiler devletin verdiği maaştan daha çok sahip oldukları siyasi güç, mevki ve itibarlarını kullanarak kazanç elde ederler. Böylece de büyük servet sahibi olurlar. Bu durumun bir süreç olduğunu ve en üstte bulunan hükümdardan başlayarak en altta bulunan üreticilere kadar uzandığını söyleyen İbn Haldun, serveti, üsttekinin alttakilerin çalışmalarını ve hizmetlerini kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla alması olarak görmektedir. Daha da açık bir ifadeyle üsttekinin alttakini istismarı sonucu servetin üste doğru çıktıkça arttığını ifade etmektedir.²⁴⁴

Devletin en tepesinde bulunan hükümdarın en fazla zenginliğe sahip olduğunu söyleyen İbn Haldun, hükümdarların bu servetlerinin en fazla devletlerin orta döneminde artacağını söylemektedir. Ona göre kuruluş döneminde hükümdar yeterince güçlü değildir ve elde edilen gelirleri devletin devamlılığını sağlamak amacıyla katkıda bulunanlara dağıtır. Ne zaman ki hükümdar güç ve kuvvet kazanır, halkı üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurar, o zaman hükümdar devlet gelirlerinin büyük bölümünü kendine ayırır. Böylece de hızlı bir şekilde servet edinmeye başlar. Bu sürecin azami sınırına ulaştığı nokta da İbn Haldun'un tabiriyle devletin orta noktasıdır.²⁴⁵

²⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 711.

²⁴⁴ Kozak, *age.*, s. 266.

²⁴⁵ İbn Haldun, *Devlet*, s. 59.

İbn Haldun, insanların mevki sahibi kimselere yaklaşmaya ve onlara hizmet etmeye meyilli olduklarını söyler. Böyle davranışlarla insanların itibar kazanmaya çalıştıklarını, daha sonra da bu kişilerin ellerine geçirdikleri mevkiler aracılığıyla alt derecedeki kimselerin çalışma ve hizmetlerini kendi ihtiyaçlarını karşılamada kullandıklarını anlatır. Böylece en üstte yer alan hükümdardan en altta yer alan vatandaşa kadar herkesin bir alttakini sömürdüğünü, sürecin bu şekilde devam ettiğini ifade eder.²⁴⁶

3.6.2. Makam ve Mevki Sahiplerine Boyun Eğmek ve Yaltaklanmak

İbn Haldun, artı değeri ele geçirmenin yollarından birinin, siyasi makam, mevki ve rütbe sahiplerine yaltaklanmak, onlara boyun eğmek olduğunu ifade etmektedir. Zenginlik ve refaha ulaşmanın iki yolu olduğunu ve bunlardan birinin daha önceden de bahsettiğimiz üzere çalışmak suretiyle üretim yapmak ve bunun sonucunda da kazanç sağlamak olduğunu söyler. Ancak bu yolu kullananlar sadece geçimlerini sağlayacak kadar kazanç elde ederler. Diğer yolun ise bir siyasi mevki ele geçirmek ki bu herkesin yapabileceği bir şey değildir, ya da bu mevkileri kazanan kişilere yaklaşmak, onlara dalkavukluk ederek boyun eğmek olduğunu söylemektedir. Ona göre servet ve zenginliğe ulaşanların çoğu, bu son yola başvurarak bu zenginlikleri elde etmişlerdir. Onurlu olan ve başkalarına yaltaklanmayanların ise yoksul ve sade bir hayatla yetinmek zorunda olduklarını söylemektedir.²⁴⁷

3.6.3. Toplum İçerisinde İtibar Sahibi Olmak

Devlet ileri gelenleri, toplumun elit kesimini teşkil etmekte ve artı değerini en büyük kısmını ele geçirmektedir. Bunların dışında, halkın kendilerine büyük saygı beslediği bazı kişiler, özellikle de din âlimleri bunların arasında sayılmaktadır. Bu kişilerin toplum içerisinde saygı gören kişiler olmalarının zaman içerisinde kendilerine iktisadi getirileri olur. Halk saygı duyduğu bu kişilerin işlerini gönüllü olarak yapar ve bu da para gibidir. Böylece bu kişiler

²⁴⁶ Kozak, "İbn Haldun", s. 7.

²⁴⁷ Kozak, *İnsan, Toplum, İktisat*, s. 268.

malları ve hizmetleri karşılıksız temin etmiş, çalışmadan servet sahibi olmuşlardır.²⁴⁸

İbn Haldun aslında dini ilimlerle ve hizmetlerle ilgilenenlerin gelirlerinin, bunların hizmetleriyle halkın fazla ilgilenmemesi nedeniyle düşük olacağını söylemektedir. Ancak halk tarafından saygı duyulan ve itibar sahibi olan bazı âlimlerin yukarıda bahsedildiği şekilde zenginliğe ulaşabileceklerinden söz etmiştir.²⁴⁹

Ortaçağda Hıristiyan din adamlarının ve kiliselerin büyük servet edinmelerinin ana nedeni de, bahsettiğimiz üzere, halkın bu kişilere ve kurumlara itibar göstermesi ve onlar için kendi emeklerini karşılıksız olarak harcamasıdır. Bu şekilde çalışmadan çok kısa sürede servet sahibi olanların evlatları ve devam eden soyları, karşılığı ödenmemiş çalışmanın ürünü olan servetin kıymetini genellikle bilememekte ve çok kısa zamanda bu serveti tüketmektedir. Çünkü toplum içerisinde bu kişilere itibar gören atalarının namıyla hitap edilmekte ve bunlar da ataları gibi saygı görmekte ve işleri için kendilerinden genellikle ücret alınmamaktadır. Bu nedenle de bu kişiler hiçbir üretim faaliyetinde bulunmamakta, hayatın hep bu şekilde geçeceğini düşünmekte, savurganlığa yönelmektedirler. Böylece rahata düşkün ve savurgan olan bu kişilerin ahlakları bozulmaya başlar. Bu durumun sonucu olarak İbn Haldun, hakiki ve dürüst din adamlarının hiçbir şekilde zengin ve servet sahibi olamayacaklarını söylemektedir.²⁵⁰

3.6.4. Dini Hizmetleri İfa Edenlerin Durumu

İbn Haldun, önceki kısımda da bahsettiğimiz üzere, toplumda öncelikle ihtiyaç duyulan temel geçim malzemeleri üretimi yapmayan, insanların nadiren ihtiyaç duydukları dini hizmetleri yerine getirenlerin aşırı servet sahibi olamayacağını söylemektedir. Bu kesime ve onların hizmetlerine genellikle hükümdar önem vermektedir. Hükümdar bu kişilere, kendilerine duyulan ihtiyaca göre hazineden pay ayırır. Görev ve hizmetleri ne kadar şerefli olsa da hükümdar bile emeklerinin, hak ettiklerinin karşılığını vermez. Zaten bu kişilerin kendilerine

²⁴⁸ Kozak, “İbn Haldun”, s. 7.

²⁴⁹ Kozak, *age.*, s. 270.

²⁵⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 712.

daha fazla gelir verilmesi için talepleri de yoktur. İbn Haldun *Mukaddime*'sinde bu durumu şu şekilde anlatmaktadır,

“Onlar, sahip oldukları sermayelerinin şerefli olması sebebiyle halka karşı mağrur oldukları gibi izzet-i nefislerine de düşkündürler. Bu yüzden makam sahiplerine boyun eğmedikleri için bu yoldan rızıklarını bollaştıracak bir payı da onlardan alma imkânına sahip değillerdir. Zaten bunu yapmaya zamanları da müsait değildir. Zira meşgul oldukları şerefli (ilim) sermayesi, fikri de bedeni de faaliyete geçirmeyi ihtiva etmektedir. Daha açıkçası sahip oldukları (ilim) sermayesinin şerefli olmasından dolayı kendilerini dünya ehli yanında harcamaları caiz olmaz. Esasen onlar, böyle davranışlardan uzakta kaldıklarından umumiyetle büyük servetlere sahip olmazlar.”²⁵¹

Gerçek hoca ve şeyhlere çok değerli şeyler hediye edilse de bu kişiler “Uhud dağı kadar altınım olsa üç günden fazla yanımda tutmazdım”, diyen Hz. Peygamber'e uyararak kendilerine hediye edilen şeyleri halkın hayrına ve yoksulların ihtiyaçlarına harcar, öldüklerinde de geriye fazla bir mal bırakmazlar. İbn Haldun'a göre fazla zengin olmamak hakiki şeyhin ve hocanın, kısa sürede zengin olmak ise sahte şeyhin ve hocanın işidir.²⁵²

3.6.5. Diğer Servet Kazanma Yolları

İbn Haldun serveti elde etmenin yollarından birini de siyasi ve iktisadi durumdaki değişmelerden yararlanarak kazanç sağlamak olarak tanımlar. Ona göre bazı kişi ve ailelerin aşırı servet sahibi olmaları normal yollardan imkânsızdır. Devletlerin yıkılmaya başladığı, siyasi durumun karışık olduğu dönemlerde iktisadi hayatta da dalgalanmalar, karışıklıklar söz konusu olur. Mülkler bu dönemlerde çok ucuz fiyatlara satılır. Bu mülkleri satın alan kişiler eğer bunları bir yöneticinin el koymasından kurtarabilirlerse kendileri ve mirasçıları büyük servetlere ulaşır.²⁵³

İbn Haldun, tehlikeli işlere girmeyi de kısa zamanda servet sahibi olmanın yollarından biri olarak görmektedir. Kendi devrinden örnek vererek, çöllerden

²⁵¹ İbn Haldun, *age.*, s. 714.

²⁵² İbn Haldun, *İnsan, Toplum, İktisat*, s. 712.

²⁵³ Kozak, *age.*, s. 270.

geçerek ve türlü tehlikelere katlanarak Sudan'a mal götüren ve oradan mal getiren tüccarların kısa zamanda zengin olduklarını söylemektedir. Ona göre şans, maceracılık ve tesadüfle karışık olan bu denli tehlikeli işlere kalkışmadan veya vurgunculuk (ihtikâr), karaborsacılık gibi gayri meşru yollara sapmadan normal yollarla büyük servetlerin toplanması mümkün olmamaktadır.²⁵⁴

3.6.6. Kişisel Servetin Kaynağına İlişkin Görüşlerin Değerlendirilmesi

İbn Haldun servetin verimli, üretken ve rasyonel esaslara dayanmadığını ve çalışmakla büyük servetlerin elde edilemeyeceğini söylemektedir. Büyük servet kazanmanın genelde ahlaki yönden şaibeli faaliyetlerle elde edileceğini savunmaktadır. İbn Haldun'un bu düşüncesine paralel olarak Balzac da şu ifadeyi kullanmaktadır,

“Çarçabuk bir servet edinmek... Ya zekânın parıltısı ya da ahlaki bozulmadaki ustalıkla açılır bu yol... Paris'te namuslu adam, susan ve paylaşmayı reddeden adamdır. Çalışmalarının karşılığını hiçbir zaman görmeden her yerde didinip duran ve kendilerini Yüce Tanrı'nın aletler topluluğu diye niteleyeceğim o zavallılar... Hiç kuşkusuz, erdem, budalalığın bütün güzellikleriyle birlikte bunlardadır; ama sefalet de bunlardadır... Zengin olmak için büyük oyunlar çevireceksiniz, yoksa çiğnenip gidirsiniz... İşte çağımızın bütün ahlaki.”²⁵⁵

Maxime Robinson da *İslamiyet ve Marksizm* adlı eserinde İbn Haldun'un görüşlerine benzer düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir,

“Zenginlik genellikle ahlaka ve dini kurallara karşı bir kayıtsızlık yaratmaktadır. İktidar, taraftarlarının ve kendisinin zenginliğini arttırmak için gereğinde ahlakdışı, gereğinde şeriata aykırı usuller telkin etmektedir... Ne yazık ki, hayır işleri bütçelerini arttırmak için Müslüman yöneticilerin pek azı lüks masraflardan, askeri masraflardan feragat etmişlerdir... Pek dindar hükümdarlar,

²⁵⁴ Kozak, “İbn Haldun”, s. 7.

²⁵⁵ Kozak, *İnsan, Toplum, İktisat*, s. 272.

başlangıçta devrimci bir hareketle iktidara gelen hanedanlar...
İstisnadır.”²⁵⁶

İbrahim Erol Kozak, İbn Haldun'un *Mukaddime*'de bahsettiği hususları toparlayarak İslam dünyasının gerilemesine ilişkin yaptığı değerlendirme şu şekildedir,

“İbn Haldun'un yaşadığı dönemle birlikte daha sonraki dönemlerde de sosyal ve siyasi şartların, kazanç ve zenginlik yolunu iktisadi alandan ve üretken faaliyetlerden saptırarak, üretken insanların sırtından geçinmeye dönük kısır ve verimsiz alanlara yöneltmesi İslam âleminin gerilemesinde rol oynayan faktörlerin belki de en önde geleni olmuştur. Bir yandan bu olumsuz zihniyet; diğer yandan, geniş ölçüde ganimet üzerine kurulu sistemler; kendi üretici gücüne ve onları geliştirmeye dönük sağlıklı bir iktisadi yapının ortaya çıkmasını geniş ölçüde engellemiştir.”²⁵⁷

Kur'an-ı Kerim'de yer alan şu ayetler, İslam dininin de benzer düşünce yapısına sahip olduğunu göstermektedir. “Böylece her ülkede ileri gelenleri, oranın suçluları kıldık.”²⁵⁸, “Altın ve gümüşü yığıp da Allah yolunda sarf etmeyenler var ya...”²⁵⁹

İslam dini zenginlerin davranışlarının, harcamalarının ve yaşam biçimlerinin kontrol altında tutulmasına önem vermektedir. Bu anlamda Hz. Ömer'in ihtiyaç sınırlarını aşan, lüks ve gösterişe dönük binaların yapılmasının önlenmesine yönelik söylemleri buna örnek verilebilir.²⁶⁰

Günümüzün en büyük iktisadi ve toplumsal sorunlarından biri, gelir ve servet dağılımıdır. Devletler, kamuya göre daha etkin çalışma yapabilen özel sektörü teşvik etmekte ve güçlenmelerini sağlamaktadır. Böylece de yeni zenginler ortaya çıkarılmaktadır. Devletlerin özel sektörü teşvik etmesindeki amacı, yeni iş alanları yaratılarak herkesin iş imkânı bulmasını

²⁵⁶ Kozak, *age.*, s. 280.

²⁵⁷ Kozak, *age.*, s. 273.

²⁵⁸ En'am 6/123.

²⁵⁹ Tevbe 9/ 34.

²⁶⁰ Kozak, *age.*, s. 280.

sağlamak iken, zengin kişiler bu teşvikleri kendi servetlerini arttırmak için kullanmakta, teşvikler sayesinde daha fazla insan çalıştırmakta ancak bu kişilere yeterli ücret ödememektedir. Böylece de zenginler daha da zenginleşirken fakirlerin gelir düzeylerinde ciddi düzelmeler gerçekleşmemektedir. Bu durum, ülke gelirinin bireyler arasında dağılımını olumsuz etkilemekte ve gelir dağılımı gitgide bozulmaktadır. Böylece de toplum içerisinde huzursuzluklar ortaya çıkmaya başlamaktadır. Şimdiki kısımda bu hususa yer verilecek ve İbn Haldun'un gelir ve servet dağılımı hakkındaki görüşlerine yer verilecektir.

3.7. GELİR VE SERVET DAĞILIMI

Gelir dağılımı açısından dengesizliklerin olduğu ülkelerde, ne kadar engellenmeye çalışılsa da fakirlerin hizmetli, zenginlerin de efendi olmaları kaçınılmaz bir durumdur. Zenginlerin hizmetlerinde çalışanları ezmeleri, sömürmeleri, onlara köle gibi davranmalarının önüne geçilemez. Eğer zenginlerin fakirler üzerindeki bu olumsuz davranışları daha da şiddetlenirse bu sefer ezilenler zenginlere karşı öfke ve nefret duymaya başlar. Bu durum da toplumsal ayrışmalara şiddet olaylarının ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu konuda peygamberimiz de şu sözü söylemiştir, “Benden sonra, hakkınızda en çok korktuğum şey dünya malıdır”²⁶¹ Hz. Ömer de kazanılan savaştan sonra, İnan hükümdarının malları paylaşılırken, herkes sevinirken üzölmüş, ağlamıştır ve “Bu servet nereye giderse orasını berbat eder”²⁶² demiştir. Söylenen bunca söze rağmen bir gerçekte vardır ki, gelişme, şehirleşme ve mal edinme önüne geçilemeyecek bir süreçtir.

Topluluklar halinde yaşama içgüdüğü ile refah içerisinde yaşama arzusunun bir sonucu olan şehirleşme, yerleşik hayata geçme ve mal edinmenin insanlar üzerine çeşitli etkileri olmaktadır. Oluşabilecek kötü etkileri gidermek için şehirleşme, mal edinmeye karşı gelmek mantıksız ve anlamsız olacaktır. Kur'an ve hadislerde bahsedildiğı üzere, mal edinmenin yaratabileceğı kötü etkileri giderebilmek için amacımızın, malların, gelirlerin nasıl düzenli, daha

²⁶¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 679.

²⁶² İbn Haldun, *age.*, s. 679.

adaletli, dengeli bir şekilde dağıtılır bunu anlamaya çalışmaktır. Hz. Ömer de kazanılan ganimet için üzülmeye rağmen o ganimetlerin dağıtımını yapmıştır. Bu nedenle, yapılması gereken şey iktisadi hayatın daha adil ve makul şekilde düzenlenmesidir. Gelirlerin adaletli şekilde dağılımının sağlanması, zor durumda olanlara destek olunması ve böylece şehirlerin daha yaşanabilir yerler olarak sağlanmasıdır.²⁶³

3.7.1. Çağdaş Bakış Açısı

Çağımızda da bazı düşünürler, belli kesimlerde toplanan aşırı servet ve güç birikiminin neden olduğu kötülükleri, toplum üzerindeki olumsuz etkilerini incelemişlerdir.

19. yüzyıl Batı ve Amerika toplumlarındaki zengin sınıf üzerinde araştırmalar yapan Veblen'e göre bugünün zenginleri, ataları gibi tuttuğunu koparan, gayretli ve becerikli insanlar değillerdir. Bu kişiler kendilerinden önceki kuşakların çalışmaları sonucu buldukları konuma ulaşmışlardır. Atalarının sahip olduğu beceri ve yeteneklerden bu kişilerde eser kalmamış, tamamen beceriksizleşmişlerdir. Bunun yanında bu kişiler halkı küçük görmekte ve onlara zarar vermektedirler. Halkda bu kesime özenmekte, çalışmayı ve tutumluluğu yücelten değerleri bir kenara atarak, güçleri yettiğinde bu zengin sınıfları taklide başlamaktadır. Bu sürecin sonucunda da, İbn Haldun'un görüşlerine benzer nitelikte olarak, devletlerin çöküşünün gerçekleşeceğini ifade etmektedir.²⁶⁴

Wright Mills de, Amerikan toplumunda “iktidar seçkinleri” adını verdiği, iktisadi gücü elinde tutan sınıflarla, bunların kontrol ettiği veya işbirliği içerisinde bulunduğu siyasi ve askeri yöneticilerin, kendilerini ve toplumu giderek bozulmaya doğru götürdüklerini söylemektedir. “Üst ahlaksızlık” diye nitelediği durumun ve diğer ahlaki, kültürel ve sosyal çarpıklıkların ortaya çıkmasının nedeni olarak da bu kesimi göstermektedir. Mills'e göre bu kesimler sergiledikleri hayat tarzı, gereksiz ve lüks harcama yollarıyla toplumsal imkânların yanlış yönlendirilmesine ve kaynak israfına neden olurlar. Sosyal terbiyenin, ahlakın bozulmasına neden olan yayınların ve gayri ahlaki eğlence yerlerinin tüm toplumu

²⁶³ İbn Haldun, *age.*, s. 680.

²⁶⁴ Kozak, *age.*, s. 282.

sarması, aslında ekonomik yönden güçlü kesimlerin, bu faaliyetleri karlarını attırmanın bir yolu olarak görmelerinden ileri gelmektedir.²⁶⁵

3.7.2. İslami Bakış Açısı

İbn Haldun'un zengin ve yönetici sınıfların toplumu yıkıma götürmelerine ilişkin görüşleri ve bu kesime karşı takındığı olumsuz tavır, genel olarak İslami yaklaşımla paralellik göstermektedir. İbn Haldun'un yönetici ve zengin kesime iyi gözle bakmamasına benzer nitelikteki Kuran'da yer alan bazı ayetler şu şekildedir, "...ve dediler ki: Rabbimiz, biz beylerimize ve büyüklerimize uyduk da bizi yoldan saptırdılar"²⁶⁶, yine bir başka yerde Rabbimiz; "(gösteriş ve övünmek için) 'Ben birçok mal telef ettim' diyor"²⁶⁷

İslam'da zengin sınıfların tüm toplumu bozucu, yok edici davranışlarda bulunmaları engellenmeye çalışılmıştır. Bu anlamda, insanlar arasındaki gelir dengesizliklerini gidermek, ekonomik faaliyetleri düzenlemek amacıyla haraç, cizye, zekât ve sadaka gibi araçlar kullanılmış zenginlerin fakirler üzerinden yaptıkları istismar sınırlanmaya çalışılmıştır. Buna rağmen, İslam tarihinde de zenginler ve yöneticilerin makam ve mevkileri sayesinde elde ettikleri zenginliğe kapılıp İslam'ın koyduğu, tüketimi sınırlamaya dönük kuralların etkili olmadığı dönemler de görülmüştür.

3.7.3. İbn Haldun'un Bakış Açısı

İbn Haldun servetin kaynağını tüm toplumu saran bir istismar ağı olarak tanımlamaktadır. Bu tanımıyla, bir anlamda gelir dağılımındaki dengesizlik ve adaletsizliği de tanımlamış olmaktadır. Ona göre, üretken insanların ürettikleri artı değer toplumdaki sosyal ve ekonomik ilişkiler yoluyla üst tabakalara akmakta, bunun sonucu olarak da üretenler kıt kanaat geçinirken zengin olanlar lüks ve refah içinde yaşamaktadır. İbn Haldun, aşırı boyutlara varmamak kaydıyla bu durumun medeniyetlerin gelişmesinde, üretim ve zenginliğin artmasında etkili olduğunu belirtmiştir. Bu duruma örnek olarak da artı ürünleri ellerinden alınan

²⁶⁵ Kozak, *age.*, s. 285.

²⁶⁶ Ahzab 33/67.

²⁶⁷ Beled 90/6.

insanların geçinebilmek için üretim faaliyetlerine, işbölümüne sürekli olarak katılmak zorunda olmalarını gösterir.²⁶⁸

İbn Haldun'a göre geniş kitleleri işbölümü içinde bir üretim faaliyetine sürekli olarak koşturmak ve bu yolla toplumun üretimini arttırmak için bahsettiğimiz istismar olgusu gerekli ve faydalıdır. Her ne kadar üretimin yükü bu üretici sınıfın sırtına yüklenmiş olsa da ona göre en sonunda bütün toplum oluşacak üretim artışından yararlanacaktır. Yine toplumun tamamı için faydalı olacak bir faaliyet için belli bir kesimin zahmete katlanmasında sorun olmayacağını söylemekte ve “külli hayrın elde edilmesi için bu kadar şerre katlanmak, külli adaletin sağlanması için bu kadar zulme rıza göstermek gerektiğini”²⁶⁹ ifade etmektedir.

İbn Haldun'un gelir ve servet dağılımına ilişkin görüşleri, birçok kişi tarafından, ilk anda bu dağılımdaki dengesizliğin olumlu bir şey olduğunu söylediği şeklinde anlaşılabilir. İlk etapta İbn Haldun'un söylediklerinden, dengesizlik arttıkça medeniyetin ve üretimin de artacağı izlenimi oluşmaktadır. İnsanları bu yanlış anlamaya yönelten nedenlerden biri de İbn Haldun'un yaşadığı dönemde iktisadi ve siyasi güç dengesizliklerinin oluşturduğu baskı ve zorlama olmaksızın geniş halk kitlelerini üretime yöneltmenin imkânsız olduğunun düşünülmesidir. Aslında günümüzde de çağdaş sistemler, insanları çalışmaya zorlamak ve kalkınabilmek adına gerekli olan sermaye birikimini sağlamak için ürettikleri artı ürünün büyük bir kısmını ya sermaye çevrelerine ya da devlete aktarma yoluna gitmektedirler.²⁷⁰

İbn Haldun gelir ve servet dağılımındaki dengesizliğin (istismarın) aşırıya kaçılmaması kaydıyla toplumların ekonomik ve sosyal gelişimlerine faydalı olacağını söylemektedir. Alışılan, normal ve makul ölçülerde olan istismarın tabii ve faydalı olduğunu söylemekle birlikte bunu dini ve ahlaki kurallarla sınırlamaktadır. Kişisel servetin kaynağı konusunda fazla sınırlama yapmamasına

²⁶⁸ Kozak, “İbn Haldun”, s. 8.

²⁶⁹ Kozak, *İnsan, Toplum, İktisat*, s. 274.

²⁷⁰ Kozak, *age.*, s. 275.

rağmen, elde edilen servetin kullanılması konusunda aynı tutumu sürdürmemektedir.²⁷¹

İbn Haldun'a göre gelir ve servet dağılımındaki dengesizlik makul sınırları aşarsa, bu durum medeniyetin ilerlemesine değil tam tersine gerilemesine neden olur. Bu durumun nedeni olarak ise gelir ve servetin artmasıyla lüks ve verimsiz harcamaların artmasını gösterir. Gelir ve servetlerin lüks, israf ve sefahate yönlendirilmeyip verimli yollara sevk edilmesi gerektiğini ifade etmekte ve bayındırlığın ve refahın ancak bu şekilde sürdürülebilir olacağını söylemektedir. Lüks yaşama olan bağlılık yükseldikçe üretenlerin artı ürünleri sömürülmekte, servet edinme hırsı artmaktadır. Üst tabakalarda artan servet edinme hırsı, alt tabakada bulunan insanların da yükünü arttırmaktadır. Bu yükün artması beraberinde ülkenin çöküşünü de getirmektedir.²⁷²

Yükü artan alt tabakadaki insanlar, gelir istismarının boyutları genişledikçe çalışmaktan kaçınır. Ülkenin bayındırlık işleri durur, pazarlarda durgunluk başlar ve ekonomik bozulmalar gözlenir. Bunun sonucunda halk, geçimini sağlamak için yaşadığı ülkeden başka ülkelere gitmeye başlar. Bu sürecin sonunda şehirler boşalır, ülkenin nüfusu azalır, kültür ve medeniyet harap olur. Ülkenin çöküşünü getiren süreç bu şekilde işler.²⁷³

Belli bir aşamaya kadar olan gelir adaletsizliklerinin toplumların gelişmesine katkı sağlamakla birlikte aşırılığa kaçmanın devletleri çöküşe sürükleyeceği ile ilgili düşünceleri, İbn Haldun'un bu zengin kesimleri, toplumları dejenere eden ve iktisadi, sosyal ve siyasi yönlerden çökmeye doğru yol almasına neden olan bir zümre olarak görmesini de beraberinde getirir. Ona göre iktisadi gelişmeler kadar gelir dağılımındaki adaletsizlik de dini ve ahlaki hayatı zayıflatır.²⁷⁴

Aşırı fakir ve aşırı zengin sınıfların bir arada yaşadığı toplumlarda ne kadar sert ve katı kurallar olursa olsun, hukuken olmasa bile fiilen zenginlerin fakirlerin efendileri olmalarının önüne geçilemez. Zamanla zenginlerin daha da

²⁷¹ Kozak, "İbn Haldun", s. 8.

²⁷² Kozak, *İnsan, Toplum, İktisat*, s. 277.

²⁷³ İbn Haldun, *Devlet*, s. 70.

²⁷⁴ Görgün, "İbn Haldun", s. 550.

şımarmaları ve vicdansızlaşmaları fakirlerin gitgide daha çok sömürülmelerine neden olur. Bu durum ezilenlerdeki kin ve nefretin artmasına, huzursuzlukların çıkmasına, çatışmaların patlak vermesine neden olur. Toplum temelden sallanmaya başlar ve çöküşle birlikte ne zenginlik kalır, ne lüks ne de refah. İbn Haldun'un, gelir dağılımındaki aşırı adaletsizliklerle ilgili bu eleştirilerini destekler mahiyette, Süleyman Uludağ, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in söylemlerinde yer alan şu örnekleri vermektedir,

“Her şey gibi, kölelik ve efendilik de fanidir, geçicidir. Baki olan sadece Allah'tır. Hükümdarlar, bir kasabaya girince, orasını tahrip eder, oradaki aziz kişileri zelil, eşraftan olanları alelade kişiler haline getirirler, Allah'ın şaşmayan âdeti budur.”²⁷⁵

Hiçbir zümre kurduğu tahtında ebedi olarak oturamaz, günün birinde alaşağı edilir. Hz. Peygamber “Benden sonra, hakkınızda en çok korktuğum şey dünya malıdır”, demiştir. İran hükümdarının hazineleri Medine'de taksim edilirken, herkesin sevindiği bir zamanda Hz. Ömer üzölmüş, ağlamış ve “Bu servet nereye giderse orasını berbat eder”, demişti. Kuran'da, “Malınız sizin için fitnedir”, denilmiştir.”²⁷⁶

İbn Haldun'un gelir dağılımı ile ilgili görüşlerini özetleyecek olursak, o, toplumların gelişmesinde istismarın bir noktaya kadar faydalı olduğunu ve bu noktadan sonraki dengesizliklerin toplumları çökmeye kadar götürebileceğini söylemektedir. Gelir dağılımındaki dengesizlik arttıkça dini ve ahlaki yozlaşma ortaya çıkar ve bu durum çöküşün ana nedenidir. Olması gereken ise medeniyetlerin gelişmesini sağlayacak ve herkesin fayda sağlayacağı bir gelir dağılımı düzenidir. Bu yüzden İbn Haldun “akli siyaset” yerine “dini siyaseti” tercih etmektedir.²⁷⁷ Akli siyasette, devletlerin refahı arttıkça israf ve masrafın da artması, yönetenlerin artan ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için halktan daha çok vergi almalarına ve böylece gelir dağılımındaki adaletsizliğin gitgide artmasına neden olur. Oysa dini siyaset uygulanırsa bu adaletsizliğin ortaya çıkmayacağını ifade etmektedir. Çünkü hükümdarlar halkını dini hükümlere göre yönetirlerse

²⁷⁵ Neml, 27/34.

²⁷⁶ Süleyman Uludağ, İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah yayımları, İstanbul 2009, s.679, 8 nu.lı dip not.

²⁷⁷ Görgün, “İbn Haldun”, s. 551.

onlardan ancak haraç, cizye ve sadaka alabilir. Bunlarsa hafif vergilerdir. Mal ve servetten alınan zekât az miktardadır. Hububat ve hayvanlardan alınan zekât da azdır. Bu nedenle dini hükümler lüks yaşamı sınırlamaktadır ve yapılması gereken bu hükümlere uymaktır.²⁷⁸

Buradan da anlaşılacağı üzere İbn Haldun da, İslam da, günümüz düşünürleri de gelir ve servet dağılımındaki adaletsizliklerin artmasının devletlerin çöküşüne neden olabileceğini vurgulamışlardır. Tüm bu görüşlere göre gelir dağılımındaki fark arttıkça zenginleşen kesimin dini ve ahlaki değeri yok olmakta, lüks ve verimsiz etkinlik ve tüketimlere olan talepleri artmaktadır. Zenginlerin taleplerinin karşılanması, fakirlerin daha çok sömürülmelerinden geçmektedir. Bu istismar bahsettiğimiz tüm bakış açılarına göre toplumların kaosa sürüklenmesine neden olan en önemli faktörlerden biridir.

3.8. FİYATLAR

Çalışmamızı son olarak İbn Haldun'un fiyatlar hakkındaki görüşlerine yer verilecektir. İbn Haldun fiyatlarla ilgili düşüncelerini aktarırken bunun dini boyutuna fazla yer vermemiştir. Ancak bu başlık altında değineceğimiz Spekülasyon kavramını ele alışı, bu olguya dini açıdan bakması ve değerlendirmede bulunması fiyatlar konusunun da çalışmamızda işlenmesinin en önemli unsurudur.

İslam'a göre fiyatların tekелci eğilimlerin olmadığı serbest piyasa ortamında oluşması bir ideal olarak benimsenmiştir. Ayrıca karşılıklı rızaya dayanan, adil fiyat ilkesi mevcuttur. İslam'a göre piyasada oluşan fiyatlara müdahale edilmemesi de ilke olarak kabul edilmiştir. Bu hususta Hz. Peygamber'in "Fiyatları ayarlayan, darlık ve bolluk getiren, rızıklandıran Allah'tır."²⁷⁹ Hadisiyle, sonraki kısımlarda işlenecek olan spekülasyon olgusuna İslam'ın bakış açısının nasıl olduğunu anlayabilmekteyiz.²⁸⁰

²⁷⁸ Musa Yetim, *İbn Haldun'un Devlet Görüşü* (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 31.

²⁷⁹ Tirmizi, *Büyü*, 73.

²⁸⁰ Tabakoğlu, *age.*, s. 101.

İbn Haldun'a göre fiyatların üç unsuru vardır ve bunlar ücret, kar ve vergidir. Fiyatı oluşturan bu unsurların her biri nüfusu oluşturan farklı sınıfların gelirlerini ifade etmektedir. Her mal ve hizmetin üretiminde nasıl çalışma temel alınıyorsa, fiyatların oluşumunda da ücretler temel öge olarak alınmaktadır. Fiyatı oluşturan ikinci unsur olan kar, genel anlamda alış fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farktan oluşur. Bu farklılığın ortaya çıkmasına neden olan faktör arz ve talep arasındaki ilişkidir. Karı arttırmanın yolu da malı farklı zamanlarda veya bölgelerde piyasaya sunmaktır. Fiyatı oluşturan unsurlardan olan vergiler ise, yöneticilerin ve halkın sahip oldukları servete, mal ve hizmetlere bağlı olarak değişir ve vatandaşların gelirlerini ve ödeme güçlerini etkiler.²⁸¹

3.8.1. Arz ve Talebin Fonksiyonu olarak Fiyatlar

İbn Haldun'a göre fiyatlar, insanların ihtiyaç duydukları malzemelerin bulunduğu pazarlarda belirlenmektedir. Bu anlamda, fiyatları arz ve talebin bir fonksiyonu olarak ele alabiliriz. Öte yandan, pazarların kalabalık ya da tenha olması fiyatların oluşmasını, yüksekliği ya da alçaklığını etkilemektedir. İbn Haldun bu söylemle fiyatların nüfusun da bir fonksiyonu olduğunu ifade etmektedir.²⁸²

İbn Haldun'a göre mal ve hizmet arzını geliştiren ve arttıran esas unsur, arz ve taleptir. Talebi meydana getiren unsur ise ihtiyaç ve arzudur. Arz ve talebi oluşturan unsurlar ne olursa olsun, arz ve talep sürekli olarak etkileşim içerisindedir. Bu ifade ile İbn Haldun'un anlatmak istediği şey, her talebin kendi arzını oluşturacağı ve bu arzın da yine bir talebin ortaya çıkmasına neden olacağıdır. Bu bakış açısı Klasik iktisatçılardan olan J.B. Say'ın, "her arz kendi talebini yaratır" şeklinde özetlenebilecek görüşü olan Mahreçler kanunuyla büyük benzerlik göstermektedir.²⁸³

Say'inkilere benzer görüşler söylemesine rağmen, İbn Haldun arz ve talep konusundaki düşüncelerini sistematik olarak ele almamıştır. O fiyatların talep tarafından belirlendiğini söylemekte, talebi yüksek olan malların fiyatlarının

²⁸¹ Nihat Falay, *age.*, s. 38.

²⁸² İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 656.

²⁸³ Falay, *age.*, s. 35.

yüksek olduğunu, talebi düşük olan malların fiyatlarının da düşük olduğunu söylemektedir. Arz ve talepteki bu durumu da genel olarak nüfusun azlığına ve çokluğuna bağlamaktadır. Ona göre, üreticisi ve ürün miktarı fazla olan malların fiyatı düşük, üreticisi ve ürün miktarı az malların fiyatları ise yüksektir.²⁸⁴

İbn Haldun fiyatın daha çok talep tarafından belirlendiğini vurgularken, aşırı bolluğun ve fiyat düşüklüğünün de zararlı olduğunu belirtir. Fiyatların aşırı pahalı olmasının da sakıncalı olduğunu söylemektedir,

“... Herhangi bir nesne veya madde ucuz olursa, fiyatların yükselmesini bekleyen tacir, bu mal ve eşyalarını satışa çıkarmaz fakat ucuzluk müddetinin uzamasından dolayı kardan mahrum olur. Ticareti bırakırlar, neticede sermayeleri eksilmeye başlar... Ucuzluk sürüp giderse... kazançlarını kaybederler... sermayelerini sarf etmeye başlarlar... yoksulluk içinde kalırlar. Bunun sonucu olarak... diğer meslek sahiplerinin ekonomik halleri bozulur.”²⁸⁵

İbn Haldun'a göre, aşırı pahalılık durumunda da sürecin tersi etkiler söz konusu olacaktır. Pahalılık ile nüfus yoğunluğu ve üretim masrafları arasında bağımlılık vardır. Fiyatlar normal satın alma gücünü aşarsa, bazı malların talebi azalır. Bunun sonuçları ise, talep noksanlığı, sürüm azlığı, durgunluk ve hayat pahalılığıdır.

İbn Haldun'un fiyatın arz ve talebin fonksiyonu olduğu hakkındaki görüşü, İslam'da da yer edinmiştir. M.A. Mannan *İslam Ekonomisi* adlı kitabında bu durumu şu şekilde ifade etmiştir, “Serbest ekonomide, normal fiyat, arz ve taleple olur. Normal fiyat, arza göre saptanmış efektif talebin bir ölçüsüdür. Talep artışı fiyatlarda bir artışa yol açar ve üreticiyi daha fazla üretmeye sevk eder.”²⁸⁶

İbn Haldun'un, fiyatların oluşmasında arz ve talebin oynadığını role ilişkin görüşleri Mannan tarafından da desteklenmektedir. Mannan *İslam Ekonomisi*'nde fiyatların oluşmasına ilişkin görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir, “Serbest ekonomide, normal fiyat, arz ve taleple olur. Normal fiyat, arza göre saptanmış

²⁸⁴ Ertuğrul Yıldırım, *İbn Haldun'un İktisadi ve Mali Düşünceleri* (Basılmamış Yüksek lisans tezi), Kütahya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2006, s.53

²⁸⁵ Joseph J. Spengler, “Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun”, *Comperative Studies in Society and History* Vol. VI, Number 3, April 1964, ss.272-278'den naklen Nihat Falay, *İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri*, Güryay Matbaacılık, İstanbul 1978, s. 36.

²⁸⁶ Mannan, *age.*, s. 292.

efektif talebin bir ölçüsüdür. Talep artışı fiyatlarda bir artışa yol açar ve üreticiyi daha fazla üretmeye sevk eder.”²⁸⁷

Mannan’ın İslam dininde fiyatların oluşması hakkındaki bu görüşü, aslında İbn Haldun’un da İslami düşünceye uygun bir fiyat oluşumu teorisi kurduğunu göstermektedir.

3.8.2. Şehirlerde Oluşan Fiyatlar

İbn Haldun, şehirlerde fiyatların oluşması, fiyatların düşüklüğü ve yüksekliği konularına da değinmiş olup, bu düşünceleri nüfus hakkındaki düşüncelerinin paralelinde seyretmektedir. Ona göre şehir merkezlerinde yiyecek maddeleri ve diğer hayati malzemeler ucuz, buna karşılık lüks hayatın gerektirdiği ihtiyaç malzemeleri pahalıdır. Şehirlerde böyle olmasına rağmen nüfusun az olduğu küçük şehir ve kasabalarda ise zaruri ihtiyaç malzemeleri daha pahalıdır. Bunun nedeni ise zorunlu ihtiyaç malzemelerinin şehirlerde herkes tarafından elde edilmeye çalışılması sonucunda ihtiyaç fazlası üretimin oluşmasına bağlamaktadır. Şehirlerde yaşayan insanlar bu malzemeleri rahatlıkla temin edebildikleri için bu malzemelerin fiyatları azalmaktadır.²⁸⁸ İbn Haldun bu durumu *Mukaddime*’sinde şu şekilde aktarmaktadır,

“Bir şehir büyür, gelişir ve nüfusu çoğalır, gıda ve onun yerine kaim olan zaruri ihtiyaç maddelerinin fiyatları düşer ve ucuzlar. Katıklık, meyve ve ona bağlı olan lüks maddelerin fiyatları ise yükselir, pahalılaşır. Şehrin nüfusu azalır ve umranı zayıflarsa, bu seferde bunun tersi bir durum ortaya çıkar.”²⁸⁹

İbn Haldun, şehirlerde, daha kaliteli mal ve hizmetlere ihtiyaç duyulmasının temel sebebinin umranda görülen çoğalma ve ilerleme olduğunu anlatmaktadır. Ona göre umranca ileri ve gelişmiş şehirlerde temel ihtiyaç malzemeleri ucuz olur. Çünkü yukarıda da bahsettiğimiz üzere herkes bu malzemeleri ürettiğinden, bolluk ortaya çıkmıştır. Sanatkârlık, ustalık, maharet sonucu ortaya çıkarılan malzemeler kısıtlı olduklarından bunlara talep fazladır ve bu talep fazlalığı fiyatların artmasına neden olur. Küçük yerleşim yerlerinde,

²⁸⁷ Mannan, *age.*, s. 292.

²⁸⁸ Falay, *age.*, s. 34.

²⁸⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 656.

zorunlu ihtiyaç malzemelerine herkesin talebinin olması bu malzemelerin fiyatlarını arttırır. Lüks malzemelere talep bu gibi yerlerde sınırlı olduğundan şehirlerdeki fiyat yapısının tam tersi şekilde, buralarda lüks mallar ucuzdur.²⁹⁰

İbn Haldun, şehirlerdeki fiyat oluşumu ile kırsal kesimlerdeki fiyat oluşumunun karşılaştırmasını da yapmaktadır. Ona göre şehirlerde pazarlardaki malların fiyatlarına vergilerin konması nedeniyle fiyatları da yükselecektir,

“Gıda maddelerinin kıymetine bir de, şehir kapılarında veya pazarlarda sultan için takdir olunan vergi ve resimlerin değeri dâhil olur. Tahsildarların ticari emtia kendilerine mahsus olmak üzere tarh ve takdir ettikleri muayyen menfaatler vardır. Bundan dolayı şehirlerdeki fiyatlar badiye ve kır alanlardaki fiyatlardan daha yüksek olur. Çünkü bura halkı arasında vergi, resim ve harç ya azdır veya hiç yoktur. Şehirlerde ise, bilhassa hanedanlığın son döneminde bilakis çoktur.”²⁹¹

İbn Haldun'un şehirlerde oluşan fiyatlar hakkındaki görüşlerini toparlayacak olursak, ona göre, bir şehir bayındırlaşır ve nüfusu çoğalırsa yiyecek malzemeleri ve buna benzer zorunlu ihtiyaç malzemeleri ucuzlar. Bunun nedeni de kalabalıklaşan toplumda bu maddelerin üretiminin artmasıdır. Şehirlerdeki nüfus azalırsa bu durumda da zorunlu malzemelerin fiyatları artar. Bunun da nedeni, bu malzemelere olan talebin artması ve böylece fiyatların yükselmesidir.

3.8.3. Spekülasyon

İbn Haldun, devletlerin çöküşüne neden olan unsurlardan birinin de, “halkın elinde bulunan malları asgari derecede ucuza almak, sonra fiyatlarını tespit ederek, malları azami derecede yüksek fiyatlarla, alışverişte zor kullanma ve zorbalık yapma yolu ile satmak”²⁹² olarak tanımladığı spe

külasyon (ihtikar) olduğunu ifade etmektedir.

Spekülasyonun tüccarlar ve tacirler arasında yaygın olduğunu söylemekte ve bunun nedenini *Mukaddime*'sinde şöyle açıklamaktadır,

²⁹⁰ Süleyman Uludağ, İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah yayımları, İstanbul 2009, s.659, 3 nu.lı dip not.

²⁹¹ İbn Haldun, *age.*, s. 658.

²⁹² İbn Haldun, *age.*, s. 552.

“Halk, gıdaya olan ihtiyaçları sebebiyle bu hususta para harcamak zorundadır. Nefsin istemeyerek ve mecbur kalarak harcadığı o paralarla olan alakası para elden çıktıktan sonra da devam eder, gözü onda kalır. Nefislerle onlara ait malların arasındaki alakanın sürmesinde ve kişinin gözünün malında olmasında büyük bir şer vardır ve bu şerrin vebali ve zararı da o malı meccanen (parasız, karşılıksız) almış olana aittir.”²⁹³

İbn Haldun, stokçuluk, istifçilik ve mal depolama da denilen spekülasyon konusunu iktisadi ve toplumsal açıdan değil, ahlaki, dini ve ruhi açıdan ele almıştır. Bunu da, spekülasyon nedeniyle bir şeyi çok pahalıya alan kişinin gözünün malda ve parada kaldığını, bunun da uğursuzluk sayıldığını söylemesinden anlamaktayız. İbn Haldun’un spekülasyonu uğursuzluk olarak sayması, ahlak temelli bir serbest piyasa ekonomisini doğru bulduğunu göstermektedir.²⁹⁴

İbn Haldun'un Müslüman bir bilgin olması ve spekülasyon olgusuna dini ve ahlaki açıdan yaklaşması ve onu reddetmesi, İslam dininin spekülasyonu yasaklamasının bir sonucu olması gerekir. İslam’da, daha pahalıya satmak amacıyla malların piyasalardan çekilip, fiyatlar yükselince malların satılması anlamına gelen spekülasyon nedeniyle fiyatların suni şekilde yükseltilmesine izin verilmemiştir. Bu konu hakkındaki “Kıtlık anında tahıl alıp biriktiren büyük bir günahkârdır”²⁹⁵ ve “Allah'ın rahmeti, satışında, alışında ve hakkını isteyişinde cömert olan insanın üzerine olsun”²⁹⁶ şeklindeki hadisler İslam’ın konuya yaklaşımını en güzel şekilde özetlemektedir.²⁹⁷

Unutmamak gerekir ki, spekülasyona başvurmak iktisadi hayatın durgunluğa gitmesine neden olmaktadır. Fiyatlardaki aşırı yükselmeler ilk bakışta tüccarların ve spekülasyona başvuranların lehine gibi görülse de, ticari hayat içerisinde ortaya çıkan bu olağan dışı getiri birilerinin, olağan üstü zarar etmeleri anlamına gelmektedir. Ticaretin bir zincir olarak düşünülmesi halinde zincirlerden

²⁹³ İbn Haldun, *age.*, s. 716.

²⁹⁴ Neşet Toku, *İlm-i Umran (İbni Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce)*, Bilge Adam Yayınları, Ankara 2000, s. 148.

²⁹⁵ Müslim ve Mişkat 12. 8.

²⁹⁶ Buhari: 34,16.

²⁹⁷ Mannan, *age.*, s. 300.

biri koparsa zincirin tuttuğu nesnede olduğu yerde durmaz artık. Toplumsal hayatta da bu nesneyi devlet olarak ele alırsak, spekülasyon nedeniyle başkalarının zarar etmesi pahasına birilerinin aşırı gelirler elde etmesi, zincirleme reaksiyon sonucunda tüm toplumum bu durumdan etkilenmesine neden olacaktır. Böyle bir davranış tarzı devletin çöküşünü de hızlandıracaktır.²⁹⁸

²⁹⁸ Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş yayınları, Ankara 1984, ss. 92-96

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Yaptığımız bu çalışmada İbn Haldun'un din ile İktisadı birbirleriyle nasıl harmanladığı ve bu iki kavramın birbirlerini nasıl etkilediği hakkındaki görüşlerini aktarmaya çalıştık.

İslam âleminde, çağının önde gelen düşünürlerinden farklı bir bakış açısına sahip olan İbn Haldun, aslında birçok düşünürün yaptığıın aksine toplum hayatını etkileyen faktörleri tamamıyla din ile açıklama çalışmasında bulunmamıştır. Ona göre din bir umran olayı, sosyal bir kurum, insana özgü bir değerdir. Bu yönüyle İbn Haldun, olaylara tarafsız bakabilme kabiliyetine sahip olmuş ve bu sayede de günümüzde de İslam âlemi dışındaki diğer toplumlar ve düşünürler tarafından inceleme konusu haline gelebilmiştir. Her ne kadar böyle bir düşünce yapısına sahip olsa da; bu, onun dindar olmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine çok iyi bir din eğitimi almış olan ve yaşadığı dönemde din adamlığı görevlerinde de bulunmuş olması bu durumun en basit kanıtıdır.

Çağının düşünce yapısının çok ilerisinde olan İbn Haldun'un görüşleri sonraki dönemlerde daha çok anlaşılmaya başlanmış ve hakkında çalışmalar yapılmıştır. Bizde, bu çalışmamızda, her ne kadar din ile iktisadı bir bütün olarak görmese de söylediklerini iyi analiz ettiğimizde İbn Haldun'un iktisat ile ilgili ileri sürdüğü görüşlerinin aslında genelde din, özelde de İslam'la büyük uyum sağladığını göstermeye çalıştık.

İbn Haldun ilk defa kendisinin inşa ettiğini söylediği “Umran” bilimini açıklarken, toplumsal hayatın oluşmasında ve zaman içerisinde değişiklik göstermesinde iktisadi faaliyetlerin çok önemli bir yer tuttuğunu söylemektedir. Bedevilikten hadariliğe geçişi, şehirlerin oluşmasını, rızık ve kazanç yollarının çeşitlenmesi ve gelişmesini iktisadi faaliyetlere bağlayan İbn Haldun en önemli eseri olarak görülen *Kitab-ul İber*'in başlangıç kısmını oluşturan *Mukaddime*'sinde iktisadi faaliyetlere geniş yer vermiştir. Zamanındaki bilginlerin çoğunun tersine eski çağlarda yaşayan ünlü düşünürleri taklit etme hatasına düşmemiştir. İşte bu durum, İbn Haldun'un ilk defa ortaya koyduğu umran,

umranın oluşması ve gelişmesinde önemli yer tutan iktisat ile ilgili görüşlerini bu denli önemli hale getirmiştir.

Devletleri insanlara benzeten İbn Haldun, devletlerin doğum, yükseliş ve çöküş dönemlerinin olduğunu söylemektedir. Bu dönemlerin iktisadi faaliyetlerdeki değişimler sonucunda ortaya çıktığını savunan İbn Haldun, aslında devletlerin çöküşlerine neden olan sürecin, iktisadi faaliyetlerde ortaya çıkan yanlış uygulamalarla başladığını ifade etmeye çalışmaktadır. Yaptığımız çalışmada İbn Haldun'un iktisatla ilgili görüşlerine ayrıntılı olarak yer verdik. Bununla ifade etmeye çalıştığımız noktalardan biri de, İbn Haldun'un, uzun ömürlü bir devletin ve gelişmiş toplumun ahlaki kurallar çerçevesinde iktisadi faaliyetler sürdürürse daha uzun ömürlü olabileceğini söylemesidir.

İbn Haldun insanın yaradılışı gereği yalnız yaşayamayacağını ve iş bölümü sayesinde tabiatta var olan tüm canlılara üstünlük sağlayabileceğini söylemektedir. Böylelikle toplumsal hayatın oluşmasındaki temel öğeyi açıklamaktadır. İş bölümü sayesinde hayatını devam ettirebilen insanların birbirleriyle ilişkileri neticesinde de iktisadi faaliyetlerin başladığını söylemektedir.

Fıtrat gereği bir arada bulunan insanların oluşturdukları toplulukları İbn Haldun ikiye ayırmaktadır. Genellikle kırdan yaşayan ve anca geçimini sağlayabilecek kadar üretim yapabilen topluluklara bedevi diyen İbn Haldun, bedeviliğin ulaşmak istediği gaye olarak nitelediği ve şehirlerde yerleşik bulunan topluluklara da hadari toplum demektedir. Medeni açıdan yerden yere vurduğu bedevi toplumları ahlaken hadarilerden daha üstte tutan İbn Haldun esas olanın bedevi yaşam olduğunu ifade etmektedir.

İbn Haldun çalışmaya büyük önem vermektedir. Bedevi toplumları hadarilere tercih etmesindeki en önemli unsurlardan biri de; hadari toplumlarda emek hırsızlığının söz konusu olması, zenginleşen insanların kendi işlerini başkalarına yaptırması nedeniyle topluma aslında hiç de katkıda bulunmamaları doğrultusundaki düşüncesidir. Çalışmaya bu denli önem veren İbn Haldun, insanların aslında ortaya koydukları çalışmalarını değerlendirilmeleri, itibar ve saygınlık görmeleri gerektiğini söylemektedir.

İbn Haldun *Mukaddime*'sinde rızık ve kazanç yollarını açıklamakta ve ticaretin üzerinde durmaktadır. Ona göre ticaret herkesin yapabileceği bir şey değildir. Uyanık olmak, kurnazlık ticaretin olmazsa olmazlarından. Bu nedenle de ticareti genellikle ahlaken zayıf olan kişilerin yaptığını ifade etmiştir.

Asıl olanın bedevi hayat olduğunu ileri süren, insanların çalışmalarıyla değerlendirilmeleri gerektiğini söyleyen İbn Haldun, büyük servetlerin çalışmayla elde edilemeyeceğini söylemektedir. Ona göre servetin kaynağı istismar olgusudur. İnsanlar başka insanların çalışmalarını sömürdükçe servet sahibi olmaktadır. İnsanların hadarileştikçe lüks ve refaha olan düşkünlüklerinin arttığını ifade eden İbn Haldun, servet sahibi olabilmek için insanların çok çeşitli yollara başvurduklarını ve genellikle bu yolların ahlaki açıdan faziletli olmadıklarını söylemektedir.

Servetin kaynağının istismar olgusu olduğunu ileri süren İbn Haldun gelir dağılımındaki dengesizliklerin toplumların ve devletlerin çöküşünü getireceğini söylemektedir. Ancak burada önemli bir noktaya vurgu yapan İbn Haldun gelir dağılımında oluşan ve aşırı olmayan dengesizliklerin genel yargının aksine toplumların gelişmesine katkıda bulunduğunu ifade etmektedir. Bunun nedenini de, geniş kitleleri iş bölümü içinde bir üretim faaliyetine sürekli olarak koşturmak ve bu yolla toplumun üretimini arttırmak için bahsettiğimiz istismar olgusunun gerekli ve faydalı olması şeklinde açıklamaktadır. Her ne kadar üretimin yükü bu üretici sınıfın sırtına yüklenmiş olsa da ona göre en sonunda bütün toplum oluşacak üretim artışından yararlanacaktır.

Çalışmamızda İbn Haldun'un iktisadi görüşlerinden, son olarak fiyat olgusuna yer verdik. Onun ticari faaliyetlerde bulunmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan fiyatların piyasada ne şekilde oluştuğunu açıklayan görüşleri, diğer görüşlerinde olduğu gibi İslam'la paralellik göstermektedir. Fiyatların genel olarak arz ve talebin karşılaşması sonucu oluştuğunu söyleyen İbn Haldun'un görüşü, günümüzde de iktisatçıların kabul ettiği bir ifadedir. Günümüzden 700 yıl önce yaşamış İbn Haldun'un görüşlerinin günümüzde de geçerliliğini koruması, onun ne kadar ileri görüşlü biri olduğunun en canlı kanıtıdır.

Genel bir sonuç olarak şunu ifade edebiliriz ki: İbn Haldun çağının düşünce yapısının çok ötesinde bir bakış açısına sahiptir. O ilk defa kendisinin inşa ettiğini belirttiğı umran fikrini geliştirmeye çalışmış ve bu anlamda toplumun oluşmasında etkili olan faktörleri açıklama yoluna gitmiştir. Bunu yaparken de olayları olduğu gibi anlatmaya çalışmış, tarihi kendi bakış açısından anlatmaktan kaçınmıştır. Çalışmamızın temelini oluşturan iktisadi faaliyetleri de genel olarak toplumsal yapı içerisinde açıklamaya çalışmıştır. Bu nedenle de İbn Haldun bir iktisatçıdan çok bir tarihçi olarak tanınmaktadır. Yaptığımız bu çalışmada, toplumsal hayatın dinamiklerinden olan iktisadi faaliyetleri tanımlayan İbn Haldun'un, bu faaliyetler hakkındaki görüşlerinin din ile olan etkileşimini ortaya koymayı amaçladık. Bu amacımızın yanında, İbn Haldun'un ortaya koyduğu görüşlerinin aslında günümüz içinde geçerli olduğunu göstermek ikinci amacımız olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aktan, C.Can - Tunç Mehtap, “ Bilgi Toplumu ve Türkiye”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ocak-Şubat (1998).
- Alkin, Kerem, *Genel Ekonomi*, Türkiye Sermaye Piyasası Aracı Kuruluşları (TSPAKB) Yayınları, İstanbul 2007.
- Ardıç, Nurullah, “İbn Haldun ve Weber’de Bilgi ve Bilim Sorunu“, *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 15 (2/2003).
- Arslan, Ahmet, *İbn Haldun*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- Arslan, Yahya, “ İslam İktisat Doktrini Üzerine Mülâhazalar”, *İnkışaf Dergisi*, sy.10, <http://inkisaf.net/sayi-10/islam-iktisat-doktrini-uzerine-mulahazalar.aspx>, [05.05.2010].
- Boulaki, Jean David C., “İbn Khaldun, Fourteenth Century Economics”, *Journal of Political Economy*, Chicago, sy.1106 (1971).
- Bozkurt, Nejat, “Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etik Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar”, *İstanbul Ticaret Üniv Dergisi*, www.iticu.edu.tr/kutuphane/dergi/d2/M00030.pdf [25.08.2010].
- Ceran, Yahyagül, “İbrahim Erol Kozak, İbn Haldun’a Göre İnsan- Toplum- İktisat”, *Divan, İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy.21 (2/2006).
- Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1974.
- Çağrıçı, Mustafa, “Asabiyet”, *DİA*, III.
- Dursun, Turan – Hassan, Ümit, *İbn Haldun’da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- Mahmud Ebussuud, *İslami İktisad’ın Esasları*, trc. Ali Özbek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983
- Ebussuud, Mahmud, *İslami İktisad’ın Esasları*, trc. Ali Özbek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983.

- “Ekonomi Biliminin Doğuşu ve Evrimi”, http://www.ekodialog.com/Konular/iktisatcilar/ilk_caglarda_ekonomi_dusunceleri.html [25.04.2010].
- “Ekonomi Nedir, Ekonomi Sınıflandırması”, <http://www.ekodialog.com/Konular/ekonomi.html> [11.03.2010].
- Falay, Nihat, *İbn Haldun’un İktisadi Görüşleri*, Güryay Matbaacılık, İstanbul 1978.
- Görgün, Tahsin, “İbn Haldun”, *DİA*, XIX
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Basım Yayım, İstanbul 2009.
- Güngör, Kamil, “İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler”, www2.aku.edu.tr/~kgungor/kamil_gungor.pdf [03.04.2010].
- Güran, Tevfik, *İktisat Tarihi*, ed. Burhan Erdem, Anadolu Üniv.Yayımları, Eskişehir 2004.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah yayınları, İstanbul 2009.
- , *Devlet*, trc. Osman Arpaçukuru, İlke Yayıncılık, İstanbul 2009.
- “İktisat Nedir?”, <http://www.ekonomist.gen.tr/v4/iktisat-nedir/> [12.03.2010].
- Karaman, Hayrettin, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Kayapınar, Akif, “İbn Haldun’un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım” *İbn Haldun Güncel Okumalar*, ed. Recep Şentürk, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, ss. 127-128.
- Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.
- Kozak, İbrahim Erol, *İnsan, Toplum, İktisat*, Değişim Yayınları, İstanbul 1999.
- , “İbn Haldun’da İktisadi Faaliyetin Yeri, Önemi ve Tesirleri”, <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/IIBD/article/viewFile/3303/3186> [12.05.2010].

-----,“İbn Haldun”, *DİA*, XX.

Küçük Ve Orta Ölçekli San. Gel. Ve Dest. İdaresi Başkanlığı, *Dünya Ekonomisi (Tarihi Gelişimi)*, Kosgeb Yayını, Ankara 2004.

Lewis,T. G., *Friction-Free Economy: Marketing Strategies for a Wired World*, New York: Harper Business 1997.

Mannan, M.A., *İslam Ekonomisi - Teori ve Pratik*, Fikir Yayınları, İstanbul 1976.

Masca, Mahmut, “İktisadi Düşünceler Tarihi” (İktisadi Düşünceler Tarihi Ders Notu), www2.aku.edu.tr/~mmasca/iddt_I_hafta_merkantilizm.ppt [06.04.2010].

Meeks, M. Douglas, *God the Economist: The Doctrine of God and Political Economy*, Fortress Press, Minneapolis 1980.

Mert, Muhit, “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler”, *AÜİFD*, sy. 1 (2005).

Mücahit, H. Tevfik, *Farabiden Abduh'a Siyasi Düşünce*, ys., İstanbul 1995.

Okumuş, Ejder, “İbn Haldun ve Osmanlı’da Çöküş Tartışmaları”, *Dîvan İlmi Araştırmalar Dergisi*, sy.1 (1999).

Önder, İzzettin, “İktisat ve Din, Ekonomi Din İlişkisi”, <http://www.ekodialog.com/Makaleler/iktisat-ekonomi-din-iliskisi.html> [20.04.2010]

Özdiñç, Ömer, “İbn Haldun’a Göre Bedavet ve Hadaret’te Fert Toplum İlişkisi”, www.bisav.org.tr/userFiles/yayinlar/makaleler/İbn_Haldun_651631061.doc [01.03.2010].

Özel, Mustafa, “ İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, ed. Mustafa Özel, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

Özkılıç, İbrahim, “İbn Haldun’da İktisadî Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, sy.10 (2006). www.akademikbakis.org/pdfs/10/ibnihaldun.pdf [20.02.2010].

Özutku, Hatice, “Sanayi Devrimi” (İşletme Yönetimi Ders Notları), www2.aku.edu.tr/~hozutku/sayfalar/sanayi.ppt, [12.04.2010]

Schumacher, E.F., *Küçük Güzeldir*, trc. Osman Deniz Tekin, E Yayınları, İstanbul 1979.

Spengler, Joseph J., “Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun”, *Comperative Studies in Society and History* Vol. VI, Number 3, April 1964, ss.272-278’den naklen Nihat Falay, *İbn Haldun’un İktisadi Görüşleri*, Güray Matbaacılık, İstanbul 1978.

Şen, Recep, *İbn Haldun’da Şehir ve Medeniyet* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010.

Tabakoğlu, Ahmet, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1987.

Toku, Neşet, *İlm-i Umran (İbni Haldun’da Toplumbilimsel Düşünce)*, Bilge Adam Yayınları, Ankara 2000.

Türkay, Orhan, *Mikro İktisat Teorisi*, AÜSBF Yayınları, Ankara 1986.

Türkdoğan, Orhan, *Milli Kültür Modernleşme ve İslam*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Uludağ, Süleyman, *İbn Haldun (hayatı, eserleri, fikirleri)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

-----, “İbn Haldun”, *DİA*, XIX.

Uygun, Oktay, *İbn Haldun’un Toplum ve Devlet Kuramı*, Oniki Levha Yayıncılık, İstanbul 2008.

Ülgen, Hilmi Ziya – Fahri, Ziyaeddin, *İbn Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.

Ülgen, Sinan, “Yeni Ekonomide Rekabet Kuralları”, *Rekabet Kurumu Perşembe Konferansları* (08 Mayıs 2000), Rekabet Kurumu, Ankara 2000.

Ülgener, Sabri, *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul 1981.

-----, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş yayınları, Ankara 1984.

Ünsal, Erdal M., *Mikro İktisat*, İmaj Yayıncılık, Ankara 2001.

Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, trc. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999.

Yetim, Musa, *İbn Haldun'un Devlet Görüşü* (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.

Yıldırım, Ertuğrul, *İbn Haldun'un İktisadi ve Mali Düşünceleri* (Basılmamış Yüksek lisans tezi), Kütahya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2006.

Yıldırım, Yavuz, “ İbn Haldun ve Tarih Metodolojisi”, Geçmişten Geleceğe İbn Haldun Sempozyumu (3-4 Haziran 2006), İSAM, İstanbul 2006.

Yumuk, Recep, “İbn Haldun'da Devlet Görüşü”, <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/IIBD/article/viewFile/2935/2831> [15.08.2010].

Zaim, Sabahattin, *İslam – İnsan ekonomisi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1992.

ÖZET

Bu çalışmada 14. yüzyılda yaşamış olan Arap bilgini İbn Haldun'un iktisadi düşüncelerinin din ile olan ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır. İbn Haldun döneminin İslam âlimlerinden farklı olarak her şeyi İslam ve Kur'an açısından yorumlama çabasında bulunmamıştır. Olayları olduğu gibi aktarmaya çalışmıştır. Bunu yaparken içinde bulunduğu toplumun ve aldığı eğitimin düşünceleri ve söyledikleri üstündeki etkisi görülmektedir.

Kendisinden önce de İslam bilginlerince iktisadi konularda çalışmalar yapılmasına rağmen, İbn Haldun iktisadi faaliyetleri kendinden öncekilerden çok daha farklı şekilde açıklamıştır. İbn Haldun iktisadi faaliyetleri, ilk defa kendisinin inşa ettiği "Umran" ilmi etrafında açıklama yoluna gitmiştir. Bu anlamda toplumsal hayatın doğuş, yükseliş ve çöküş süreçlerinde iktisadi faaliyetlerin önemli bir etken olduklarını belirten İbn Haldun, ahlakın da bu faaliyetleri yerine getirmede yol gösterici olduğunu belirtmektedir.

İbn Haldun'un toplumsal hayatın nasıl daha iyi ve uzun ömürlü olabileceği hakkında yaptığı açıklamalar ve bu açıklamalarında iktisadi faaliyetleri merkezi bir konuma yerleştirmesi, bu çalışmayı yapmamızdaki en önemli faktörlerden biridir. Günümüz dünyasında birçok devletin toplumsal yozlaşmayı devletlerinin geleceği için en büyük tehlike olarak görmeleri ve bu durumu önlemek için yollar aramaları akıllara bundan 700 yıl önce bu konuda çalışmalar yapan İbn Haldun'u getirmektedir.

Çalışmamızda öncelikle İbn Haldun'un kim olduğu açıklanmaktadır. Sonrasında iktisat biliminin tarihi devirler içerisindeki gelişimi ve din ile etkileşimi izah edildikten sonra İbn Haldun'un iktisadi görüşleri ve bunların din ile etkileşimi açıklanmaya çalışılmaktadır. Bunu yaparken de İbn Haldun'un eserlerinden en önemlisi olarak görülen *Kitab'ul İber*'in giriş kısmını oluşturan *Mukaddime* adlı eseri çalışmamızın temel kaynağıdır.

ABSTRACT

In this work, it is tried to explain the relationship between the financial and religious thoughts of Ibn Khaldun; an Arabic scholar lived in 14.century. Unlike the Islamic scholar of that century, Ibn Khaldun doesn't try to comment everything from the point of Koran and Islam. He tries to express events as they are. Doing this, the impact of his society and his education can be seen.

Although there were some financial studies by Islamic scholars before him, Ibn Khaldun explained economical activities in a different way. With this aspect he can be thought as first. He tries to explain the economical activities according to Umran science that is pronounced by him for the first time. In this sense, he states that economical activities are important factors in the birth, progress and the fall of a society and he states that morality is an advisor fulfilling these activities.

He locates the economical activities in the center while explaining how the social life can be better and long lived. And this is one of the most important factors why we do this work. Today many countries consider the social corruption as the biggest danger for the future of their countries and they search ways to prevent this. So, this situation makes us remember Ibn Khaldun who studied in this field 700 years ago.

In this work, firstly, it is explained who Ibn Khaldun is. Then it is mentioned his contributions on the improvement of economics and its interaction with religion throughout history. And then it is tried to explain Ibn Khaldun's thoughts and their interaction with religion. *Mukaddime*, the introduction of *Kitab'ul Iber* by Ibn Khaldun, will be primary resource for our study.

ÖZGEÇMİŞ

Mürsel Erdem 14.04.1985'te Rize/Derepazarı'nda doğdu. İlk ve orta okulu Kocaeli'nde okuduktan sonra lise eğitimimi Rize'de tamamladı. 2002 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni kazandı ve Haziran 2006 senesinde buradan mezun oldu. 2007 yılında Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalında yüksek lisans eğitimime başladı. Aynı sene Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nde Memur olarak göreve başladı ve halen bu görevini devam ettirmektedir. İngilizce bilmektedir.